

DOI 10.4467/25439561KSR.18.004.9362

NORBERT MORAWIEC <https://orcid.org/0000-0001-5025-5528>

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza

Częstochowa

(DE)KONSTRUKCJE ŚWIĘTOŚCI.
JOZAFAT KUNCEWICZ
W ROSYJSKIEJ HISTORIOGRAFII SYNODALNEJ

(DE)CONSTRUCTING SANCTITY.
JOSAPHAT KUNTSEVYCH
IN RUSSIAN SYNODAL HISTORIOGRAPHY

Streszczenie

Artykuł zawiera analizę rosyjsko-prawosławnej historiografii synodalnej XIX w. dotyczącej męczeńskiej śmierci unickiego arcybiskupa połockiego, bazylianina i świętego Kościoła katolickiego, Jozafata Kuncewicza (1580-1623). Autor w ramach historiografii synodalnej wyróżnił różne od siebie interpretacyjnie narracje badawcze: oberprokuratorowską, „uczonych monachów”, zachodnioruską oraz – stanowiącą specyficzną hybrydę wszystkich wcześniejszych – świeckich wykładawców szkolnictwa teologicznego. Stara się jednocześnie odpowiedzieć na pytanie, jaki wpływ na powstanie owych analiz miała przynależność ich autorów do określonych grup synodalnych.

Abstract

The paper contains an analysis of the 19th century Russian Orthodox synodal historiography concerning the martyrdom and death of the Uniate Archbishop of Polotsk, a Basilian monk and saint of the Catholic Church Josaphat Kuntsevych (1580-1623). In the synodal historiography the author has distinguished three research narrations representing different interpretations: ober-procurator's, "learned monks'" and lay lecturers' of theological schools. The question has also been addressed about the influence of the particular synodal groups to which the authors belonged on the process of writing of those narrations.

Słowa kluczowe: Jozafat Kuncewicz, unia brzeska, Kościół unicki, Cerkiew prawosławna, rosyjska historiografia synodalna

Key words: Josaphat Kuntsevych, Union of Brest, Uniate Church, Orthodox Church, Russian synodal historiography

„Забойства. Віцебляне 13 лістапада 1623 забілі І. Кунцэвіча, а яго цела кінулі ў Заходнюю Дзвіну. За забойства І. Кунцэвіча 19 ўдзельнікам выступлення адсеклі галовы, каля 100 з тых, што паспелі збегчы, былі завочна прыгавораны да пакарання смерцю...”¹.

„Гибель. Осенью 1623 г. Кунцевич отправился в Витебск с пастырским визитом. Православные жители Витебска, поддержанные жителями других белорусских городов и некоторых сёл, а также казаками и Виленским братством, напали 12 ноября 1623 года на архиерейский дом и убили Кунцевича”².

„Męczeństwo. W październiku 1623 arcybiskup Połocka udał się do Witebska, by po raz kolejny podjąć próbę odzyskania kontroli nad sytuacją religijną w mieście[4]. 12 listopada 1623 został w mieście zamordowany przez tłum prawosławnych mieszczan[4]”³.

Męczeńska śmierć arcybiskupa połockiego, Jozafata Kuncewicza, była niewątpliwie ważnym wydarzeniem dla współczesnych obserwatorów polityczno-konfesyjnego życia XVII-wiecznej Rzeczypospolitej. Z upływem czasu ofiara złożona przez Jozafata stała się symbolem losów zawartej w 1596 r. unii brzeskiej. Kuncewiczowska hagiografia, homiletyka oraz – szczególnie w XIX i XX w. – historiografia, silnie reagowały na zmienne losy unickiej i grekokatolickiej społeczności⁴. Dodać należy, że do chwili obecnej historycy Europy Środkowej i Wschodniej nie wypracowali powszechnie obowiązującej wizji dziejów unickiego męczennika, a popularne i popularnonaukowe materiały, do których docieramy za pomocą chociażby Internetu, świadczą o ogromnym bagażu emocji nierozzerwalnie związanych z jego dokonaniem.

¹ *Иосафат Кунцэвіч*, [w:] *Вікіпедыя. Свабодная энцыклапедыя*, https://be.wikipedia.org/wiki/Иосафат_Кунцэвіч [dostęp: 28.06.2017].

² *Иосафат (Кунцевич)*, [w:] *Википедия. Свободная энциклопедия*, [https://ru.wikipedia.org/wiki/Иосафат_\(Кунцевич\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Иосафат_(Кунцевич)) [dostęp: 28.06.2017].

³ *Jozafat Kuncewicz*, [w:] *Wikipedia. Wolna Encyklopedia*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Jozafat_Kuncewicz [dostęp: 28.06.2017].

⁴ J. Związek, *Św. Jozafat Kuncewicz w polskim kaznodziejstwie katolickim*, [w:] *400-lecie Unii Brzeskiej. Tło polityczne, skutki społeczne i kulturalne*, red. A.J. Zakrzewski, J. Fałowski, Materiały z konferencji naukowej (Częstochowa 25 IX – 27 IX 1995), Częstochowa, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1996, s. 162.

„Internetowy” Kuncewicz jest zatem unickim duchownym, reformatorem życia zakonnego, zdolnym kaznodzieją, mnichem gorejącym pragnieniem krzewienia Słowa Bożego, ale także przebiegłym zdrajcą, konwertytą, sługą jezuitów, zamykającym prawosławne świątynie „duszochwatem”, bezlitosnym sadystą prześladowującym prawosławną społeczność za życia i po śmierci, a ostatnio wręcz nekrofilem, jezuickim terrorystą, posługującym się metodami działań „czeczeńskich separatystów”⁵. Materiał ten jest na tyle interesujący i rozległy, iż godny jest wnikliwej uwagi badacza. Mnie natomiast interesować będzie problematyka Kuncewiczowska zamieszczona w rosyjskiej historiografii synodalnej XIX w. W okresie synodalnym (1721-1917), zniesiono urząd patriarchy i wprowadzono Świętobliwy Synod, któremu przewodził świecki urzędnik – oberprokurator⁶. W rezultacie synodalnej reformy – jak wskazywał Jerzy Fłorowski – duchowieństwo przekształciło się w słabo wykształconą, niezdolną do wypełnienia duszpasterskiej misji zamkniętą kastę, grupującą mentalnie rozdwojone duchowieństwo „białe” i „czarne”, oraz podporządkowaną władzy świeckiej, popadającą w zależność od tzw. „uczonych monachów” – hierarchię wyższą⁷. Co najważniejsze dla naszych rozważań, zarówno oberprokuratorzy, „uczenni monachowie”, czy duchowni „biali” prowadzili w ramach ustroju synodalnego własną politykę, posiłkując się często publicystyką lub historiografią⁸. Zarówno oberpro-

⁵ T. Kempa, *Nieznany list wojewody witebskiego Jana Zawiszy do arcybiskupa Jozafata Kuncewicza. Przyczynki do wyjaśnienia przyczyn zabójstwa arcybiskupa połockiego*, [w:] *Kamunikat. net. iig.pl*, http://kamunikat.net.iig.pl/www/czasopisy/bzh/15/15kryn_kempa.htm; M. Kopij, *Św. Jozafat Kuncewicz, biskup i męczennik*, 12 listopad 2005, [w:] *Malach.org*, <http://www.malach.org/article.php/Jozafat-Kuncewicz/print>; P. Siwicki, *Święty Jozafat*, [w:] *Unici.pl*, <http://unici.pl/content/view/47.html>; Иосафат (в миру Иоанн Кунцевич), [w:] *Rulex. Ru*, <http://www.rulex.ru/01090509.htm>; Иосафат Кунцевич, 12.12.02 *Католики обеих обрядов вместе с филаретобцами отметили годовщину памяти фанатика-изувера униатского епископа Иосафата Кунцевича*, [w:] *Знаменитые противники братств*, <http://www.uic.nnov.ru/~dofa/pers/iosafat.htm>; A. Марвеев, *Витебская Православная Епархия*, [w:] *Vitebsk. orthodoxy.ru*, <http://www.vitebsk.orthodoxy.ru/history/index.shtml>; *Екатеринбургская епархия устроила скандал католикам: их святых сравнили с террористами Басаевым и Бараевым*, [w:] *Subscribe.Ru*, <http://subscribe.ru/archive/state.politics.terror/200607/27025032.html>; В. Заславский, *Иосафат Кунцевич: мученик за единство Христовой Церкви*, [w:] *Православные католики Одессы*, <http://www.cerkva.od.ua/iosafat-kuncewicz/646-546> [dostęp: 28.06.2017].

⁶ J. Cracraft, *The Church Reform of Peter the Great*, Stanford, Stanford University Press, 1971, ss. 58-59.

⁷ М. Раев, *Соблазны и разрывы: Георгий Флоровский как историк русской мысли*, [w:] *Георгий Флоровский: священнослужитель, богослов, философ*, ред Ю.П. Сенокосова, Москва, Прогресс, 1995, s. 284.

⁸ К.А. Кузоро, „Духовный регламент” 1721 года: роль и значение изучения истории, [w:] *Православное наследие как источник духовного и общественного развития России. Материалы XXII-ых Духовно-исторических чтений памяти святых равноапостольных Кирилла и Мефодия*, Томск, НИТГУ, 2013, ss. 151-152.

kuratorzy (Aleksiej Musin-Puszkin, Aleksandr Golicyn, Dmitrij Tołstoj, Konstantyn Pobiedonoscew), ich urzędnicy (Andriej Murawjow) oraz kontrolowani przez nich świeccy wykładowcy uczelni duchownych (Nikołaj Kojałowicz, Piotr Znamieński, Paweł Malicki), jak i „uczni monachowie” (Płaton Lewszyn, Filaret Drozdow, Filaret Gumilewski, Makary Bułgakow, Antoni Chrapowicki) prowadzili badania poświęcone cerkiewnym dziejom⁹. Tak więc celem moich rozważań będzie przedstawienie dziejowych obrazów życia i męczeństwa Jozafata Kuncewicza w wybranych pracach synodalnych badaczy. Jednocześnie chciałbym odpowiedzieć na pytanie, jaki wpływ na powstanie owych prac miała przynależność ich autorów do określonych grup synodalnych.

Chciałbym rozpocząć od stanowiska badacza, który chociaż nie należy do wyznaczonego w mojej klasyfikacji środowiska synodalnego, to jako naczelny archiwista Katarzyny II przyczynił się do powstania popartego przez rosyjskich decydentów i propagowanego przez synodalnych autorów portretu Kuncewicza. Mam na myśli Mikołaja Bantysz-Kamienskiego (1737-1814)¹⁰, współpracownika Aleksieja Musin-Puszkina (1744-1817) w dziele zbierania (a jak wskazują niektórzy badacze – konstruowania) źródeł dotyczących dziejów Rosji¹¹. W pracy pt. *Historyczne wiadomości o powstałej unii*¹² – stanowiącej bogaty materiał źródłowy i interpretacyjny – Bantysz-Kamienski przedstawił genezę, przebieg i skutki aktu unijnego. Wyobrażenie

⁹ Zob. N. Morawiec, *Historiografia synodalna, historiografia oberprokuratorowska, a metafora synodalności. Z badań nad prawosławną nauką historyczną okresu/ustroju synodalnego*, [w:] *Церква-наука-суспільство: питання взаємодії. Матеріали Дев'ятої Міжнародної наукової конференції (25–27 травня 2011р.)*, Київ, НКТПКЗ, „Фенікс” 2011, ss. 124-133.

¹⁰ Na temat życia i działalności Bantysz-Kamienskiego, zob. *Бантыш-Каменский Николай Николаевич*, [w:] *Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания*, t. 2, red. С.Н. Южаков, Санкт Петербург, „Просвещение”, 1900, s. 550-551; *Бантыш-Каменський Микола Миколайович*, [w:] *Українська Радянська Енциклопедія*, t. 1, red. М.П. Божан, Київ, УРЕ, 1959, s. 442; *Бантыш-Каменский Николай Николаевич*, [w:] *Большая Советская Энциклопедия*, t. 2, red. А.М. Прожоров, Москва, „Сов. энциклопедия”, 1970, s. 613; Г.В. Можаяева, *Бантыш-Каменский Дмитрий Николаевич*, [w:] *Историки России. Биографии*, red. А.А. Чернобаев, Москва, Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001, ss. 122-131 (także o Mikołaju).

¹¹ Szerzej: T. Hodana, *Najnowsze spory o autentyczność „Słowa o wyprawie Igora”*, „Przegląd Ruscystyczny” 2011, nr 3, ss. 5-32. Także: Б. Яценко, „Слово о полку Игоревім” та його доба: *(Комплексне дослідження)*, Київ 2000, <http://litopys.org.ua/slovoyan/yatzenko1.htm> [dostęp: 01.06.2017], bez paginacji.

¹² *Историческое известие о возникшей в Польше Унии с показанием начала и важнейших, в продолжен ие оной чрез два века приключений, паче же бывшем от Римлян и Унийатов на благочестивых тамошних жителей гонении, по Высочайшему блаженныя памяти Императрицы Екатерины II, повелению, изъ хранящихся Гасударственной Коллегии Иностраннных дел в Московском Архив актов и разных исторических книг, действительным статским советником Николаем Бантышем-Каменским 1795 года собранное*, Москва, Синадальная Типография, 1805 (wyd. II – Wilno 1864 r.).

opartej na hegemonii roli katolicyzmu na wschodnich terenach Rzeczypospolitej, wzmacniał tezę o szczególnej gorliwości unickiej hierarchii w procesie latynizacji i prześladowaniu niezadowolonej z tego faktu społeczności ruskiej. Jak przekonywał autor – „takie w tym wykazali okrucieństwo, że nawet wyznawcy rzymskiej wiary brzydzili się ich postępkami i surowo ich za to ganili”¹³. Jozafat Kuncewicz miał być w tej praktyce szczególnie zagorzały. Historyk archiwista w całości opublikował list Lwa Sapiehy do unickiego hierarchy, który zawierać miał słowa dezaprobaty „świeckiego męża” niezadowolonego z poczynań Kuncewicza jako „duchownej osoby pozbawionej człowieczeństwa”¹⁴. Ciekawe są natomiast dalsze wywody Kamińskiego. Otóż głównym winnym śmierci unickiego hierarchy autor uczynił Melecjusza Smotryckiego. Pisał: „Arcybiskup Smotrycki będąc ongiś w Witebsku litując się nad czynionymi mu przez tamtejszych wiernych na tego Jozafata skargi podał im (choć i niechrześcijańską) radę aby oni jego, jako największego okrutnika dla (prawosławnych – przyp. N.M.) wiernych jakimkolwiek sposobem uśmiercili”¹⁵. Jak dodawał: „rada została przyjęta” i Jozafat podczas pobytu w Witebsku został przez mieszkańców miasta „męczeńsko zamordowany”. Oczywiście dla rosyjskiego badacza najważniejsze były skutki śmierci Jozafata. Wskazywał na przemoc, jaka się wtedy nasiliła, czego przykładem było skazanie na śmierć kilkunastu zabójców. Jednak śmierć unity miała niebagatelny wpływ na dalsze losy Smotryckiego, który „mając wyrzuty sumienia za złą radę nie inaczej myślał je uspokoić jak poprzez przyjęcie Unii”. I chociaż w 1628 r. przeklął w Ławrze Kijowsko-Pieczerskiej „książki wydane przez niego przeciw prawosławnym [...] ale uczynił to ze strachu, aby i jemu nie stało się to samo od Kozaków co on doradzał w Witebsku mieszkańcom w sprawie Jozafata”¹⁶. Po wyjeździe z Kijowa Melecjusz stał się zagorzałym unitą, który poprzez swoją działalność pisarską miał przynieść tyle samo korzyści stronie unickiej, co wcześniej prawosławnej.

Spójrzmy jednak na zamieszczony w pracy Kamińskiego fragment dotyczący Kuncewicza z szerszej perspektywy. Można w nim dostrzec nie tylko niechęć do wyższej hierarchii unickiej, ale także prawosławnej. Co więcej, nie akcentował on roli hierarchów w procesie dziejowym. Kto był natomiast jego podmiotem? Aby odpowiedzieć na tak zadane pytanie, należy zastanowić się, kim był Bantysz-Kamiński¹⁷.

¹³ Ibidem, s. 75.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem, s. 84.

¹⁶ Ibidem, s. 85.

¹⁷ W nauce historycznej postrzegany jest najczęściej jako ojciec Dymitra Bantysz-Kamińskiego (1788-1850), autora wydanej w 1822 r. czterotomowej *Historii Małorossji*, napisanej niezwykle profesjonalnie, ale i przesiąkniętej „małorusizmem”, czyli – w tym przypadku – duchem lojalności wobec panującego „wszechrosyjskiego” cara.

Jak pisałem wyżej – współpracownikiem Aleksieja Musin-Puszkina, ale także Mi-chaiła Szczerbatowa (1733-1790), Piotra Rumiancewa (1725-1796) oraz uczniem na-czelnego archiwisty Rosji Gerharda Friedricha Müllera (1705-1783), który polityczno-militarne decyzje Katarzyny II wspierał analizą przeprowadzoną na podstawie źródeł archiwalnych¹⁸. O ile przed rewolucją francuską wszelkie podboje Katarzyny II tłumaczone były dziejową koniecznością krzewienia cywilizacji wśród barbarzyńskich i ogarniętych anarchią sąsiadów¹⁹, o tyle rewolucyjny akt 1789 r. wiele zmienił²⁰. Monarchini była bardzo zaniepokojona tymi wydarzeniami, jednak po konsultacji ze swoimi historykami-archiwistami pozbyła się obaw, że do rewolucji mogłoby dojść w Rosji. We Francji bunt ludu był uzasadniony, gdyż był reakcją autochtonów-Galów, na niewolę Franków. Inaczej w Rosji, która nie musiała obawiać się podobnych wypadków, gdyż Ruryk i Waregowie zostali zaproszeni do sprawowania rządów przez ruskich autochtonów, a Katarzyna – jako ich potomkini – kontynuować miała misję opieki nad Rusinami-Rosjanami²¹. I – dodajmy – zarówno w samym imperium, jak i nad tymi, którzy byli obiektem prześladowań przez okoliczne narody. Tak więc owa „metafora ochrony” obecna była we wszystkich pracach badawczych poprzedzających lub omawiających rozbiory Rzeczypospolitej, aneksję Krymu, Gruzji, ale także pojawiała się przy tworzeniu narracji dotyczących Chin²². Pisząc o wschodnich terenach Rzeczypospolitej, o unii brzeskiej, Kamiński jedynie kopiował ową interpretację. Podmiotem dziejów był władca, a nie hierarchia. Co więcej, pomimo istnienia wielowiekowej tradycji unijnej propagowanej przez stronę katolicką – jak dowodził autor – to dotknięta kryzysem swojej tożsamości ruska cerkiewna hierarchia prawosławna rozpoczęła działania zmierzające do przyjęcia unii. Po jej ustanowieniu pozostający w prawosławiu hierarchowie nie potrafili przeciwstawić się propagatorom latinizacji i polonizacji, tj. władcom Rzeczypospolitej, jezuitom oraz

¹⁸ Т.Г. Таирова-Яковлева, *Проект издания описи Малороссийского приказа*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” 2013, nr 1, январь – июнь, s. 170.

¹⁹ Por. historiograficzne wizje „barbarzyństwa” kozaczyzny: *Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России (...) собраны и изданы в свет Васильем Рубаном, в Санкт-Петербурге 1773 г. (Підготовка до друку та коментар В. В. Кравченка)*, [w:] *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*, wyd. 3, Харків, Майдан, 2001, ss. 268-317. Także: *Историческая сочинения о Малороссии и Малороссиянах Г.Ф. Миллера (...)*, Москва, Университетская типография, 1846.

²⁰ М.Б. Свердлов, *Екатерина II как историк*, „Вестник Ленинградского гос. ун-та им. А.С. Пушкина: Научный журнал”, t. 4: История, 2014, nr 3, s. 59, passim.

²¹ М.А. Алпатов, *Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII – первая половина XIX в.)*, Москва, Наука, 1985, ss. 160-161.

²² Zob. N. Morawiec, *Between the royal throne and the royal doors. Missionary activity of the Russian Orthodox Church in the synodal period and the historiography of the so-called learned monachs*, [w:] *Boym et cetera*, red. A.W. Mikołajczak, M. Miazek-Męczyńska, R. Dymczyk, Poznań, Humanistic and Interdisciplinary Research Group AMU, 2015, ss. 147-174.

hierarchom unickim. Któż miał zatem wyzwolić Cerkiew od prześladowań, takich propagatorów „łaciństwa” jak bazylianin Kuncewicz? Wydaje się, że Kamiński prawdziwych wybawców widział w rosyjskich władcach, którzy nie tylko doprowadzili do przyłączenia Kijowa do Rosji, a metropolii kijowskiej do patriarchatu moskiewskiego, ale przede wszystkim – zastopowali niebezpieczeństwo latynizacji i polonizacji poprzez rozbiory Rzeczypospolitej. Narracja poświęcona Kuncewiczowi posiadała zatem określony cel – wsparcie działań Katarzyny II.

Do tekstu Bantysz-Kamińskiego odwoływać się będą kolejni prezentowani przeze mnie badacze. Przy czym, kalkując materiał faktograficzny, dodawać będą własne interpretacje. Zwróćmy uwagę na narracje dotyczące Kuncewicza autorstwa „uczonych monachów”, których najwybitniejszymi przedstawicielami byli metropolici moskiewscy Płaton Lewszyn, Filaret Drozdow i biskup Innocenty Smirnow. Ukształtowali oni swoicie pojmovaną filozofię dziejów, czyniąc jej podmiotem wyższą hierarchię cerkiewną.²³ Głosili, iż ważnym etapem do osiągnięcia prawdy- „istiny” jest intelektualne oświecenie. Widzieli zatem konieczność zapoznania się nie tylko z nauką cerkiewną, ale także świecką²⁴. Świadomość własnego ubezwłasnowolnienia w ramach wszechpotęgi synodalnego oberprokuratora, doprowadziła do swoistego postrzegania przez nich podmiotów procesu dziejowego. Skoro świecka nauka o dziejach była historią królów i książąt, historia Cerkwi miała stanowić prezentację dokonań – wywodzącej się z duchowieństwa zakonnego – wyższej hierarchii cerkiewnej, a periodyzacja procesów dziejowych miała być kształtowana okresami panowania patriarchów i metropolitów²⁵. Praktykę taką widać w pracach Eugeniusza Bołchowitinowa (1767-1837)²⁶ „uczonego monacha”, wybitnego historyka, ucznia Płatona Lewszyna i Mikołaja Bantysz-Kamińskiego²⁷, autora syntezy dotyczącej powszechnej historii Cerkwi (praca nieopublikowana), przede wszystkim zaś *Słownika...*, w którym zawarł życiorysy głównych przedstawicieli cerkiewnego środowiska

²³ *Краткая церковная Российская история сочиненная Митрополитом Платоном*, t. 1-2, Москва, Синодальная Типография, 1823; *Филарет (Дроздов), Начертание церковно-библейской истории*, Санкт Петербург, Синодальная Типография, 1816; *И. Смирнов, Начертание церковной истории от библейских времен до XVIII века в пользу духовного юношества*, t. 1-2, Санкт Петербург, Синодальная Типография, 1817.

²⁴ Zob. N.A. Лебедева, *Философская мысль русского духовенства в российском Просвещении: Автореферат диссертации канд. философ. наук*, Мурманск, MGTU, 2003.

²⁵ Zob. N. Morawiec, *Paradygmaty cerkiewnej historiografii w praktyce badawczej (koniec XVIII – 1917 r.)*, [w:] *Могиланські читання 2006: Збірник наукових праць. Доля музейних зібрань*, cz. 1, red. С. Кролевец, В. Колпакова, Київ, Фенікс, 2007, ss. 153-158.

²⁶ *Евгений*, [w:] *Православная энциклопедия*, red. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла, Москва, Церковно-научный центр „Православная энциклопедия”, 2008, t. 17, ss. 63-68.

²⁷ Г.В. Вишина, С.П. Незнамова, Е. *Болховитинов как педагог и его вклад в развитие герменевтики XVIII – начала XIX века*, „Вестник Самарского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки” 2002, nr 1, s. 206.

intelektualnego²⁸. Historyka interesowała przede wszystkim działalność publicystyczna i naukowa „słownikowych bohaterów”. W jego dziele antagonizm katolicko-prawosławny jest zatem typowo literacko-polemicznym dyskursem, a zabójstwo Kuncewicza omówione zostało w kontekście pisarskiej działalności Smotryckiego – przywódcy prawosławnej społeczności ruskiej. Jak dowodził historyk: „Tymczasem prześladowany na Białorusi prawosławny naród na tyle był doprowadzony do rozpacz, że 12 listopada 1623 r. w Witebsku zabił unickiego połockiego arcybiskupa Jozafata Kuncewicza, najbardziej zagorzałego prześladowcę prawosławia”. Dalej dodawał: „Kulczyński²⁹ i inni unicy pisarze wierzą, że Melecjusz sam podał tę złą radę swojej owczarni. Jakby to nie było postępek ten doprowadził do jeszcze większych prześladowań, a zabójcy zostali ukarani śmiercią”³⁰. Smotrycki musiał uciekać z Rzeczypospolitej. Jak pisał autor: „Z powodu rozpacz i strachu”, ale także chęci zabezpieczenia nietykalności, bezpieczeństwa, stał się unitą, co więcej – rzecznikiem polityki zjednoczeniowej Rzymu³¹. Bołchowitinow kontynuował zatem tezę o Smotryckim jako głównym inicjatorze zabójstwa Kuncewicza, wskazał natomiast na jedną kwestię – znaczącą rolę literatury polemicznej w teologicznych sporach prawosławno-katolickich. Odtąd podmiotem „unickich” dziejów będą cerkiewni hierarchowie, którzy – świadomi niebezpieczeństw ze strony Kuncewiczowskiej tradycji (latynizacja, polonizacja) – uznają potrzebę prowadzenia teologicznego dyskursu ze stroną katolicką. Zwróćmy w tym kontekście uwagę na wydaną w latach 1847-1848 pracę pt. *Historia Cerkwi Ruskiej* arcybiskupa czernichowskiego, Filareta Gumilewskiego (1805-1866)³². Pierwsze dziesięciolecia po Brześciu Filaret rozpatrywał w kontekście wyraźnego kryzysu jezuicko-polskich koncepcji unijnych, które – wobec braku zainteresowania nimi ludności prawosławnej – doprowadziły do katastrofalnych przemian trwających po wiek XVIII³³. Filaret szeroko opisywał – jego zdaniem – bezbożne poczynania unickich hierarchów, niszczenie cerkwi oraz

²⁸ Евгений (Болховитинов), *Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской Церкви*, Москва, АО „Русский двор”, 1995.

²⁹ Bołchowitinow miał na myśli bazylianina Ignacego Kulczyńskiego (1707-1747), autora *Specimen ecclesiae Ruthenicae ab origine susceptae fidei ad nostra usque tempora...* (Romae 1733).

³⁰ Евгений (Болховитинов), *Словарь исторический о бывших...*, op.cit., s. 210.

³¹ Ibidem, ss. 208-213.

³² Na temat życia Filareta: И.С. Листовский, *Филарет, архиепископ Чернигорский*, Чернигов, Типография Губернского Правления, 1894; М.О. Коялович, *История русскаго самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям*, Санкт Петербург, Типография А.С. Суворина, 1901, ss. 464-465; także: *От издательства*, [w:] Филарет (архиеп.), *История Русской Церкви в пяти периодах*, Сретенский монастырь 2001, ss. I-VI.

³³ Zob. N. Morawiec, *Kozaczyzna a unia brzeska w pracy „Historia Cerkwi Ruskiej” arcybiskupa Filareta Gumilewskiego*, „Prace Naukowe WSP w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2003, t. 8, ss. 108-109.

prześladowanie wiernych prawosławnych³⁴. Podejmując problematykę Kuncewiczowską, dowodził, że hierarcha: „pieczętował [...] prawosławne świątynie po całej Białorusi i jawnie żądał wygnania prawosławnych z państwa; męczył śledztwami i sądami, domagał się jednoznacznego ogólnego przejścia na unię, pastwił się nad sumieniami i trupami”³⁵. Z pracy Bantysz-Kamińskiego Filaret zaczerpnął fragmenty martyrologiczne, jednak opatrzył je własną interpretacją. Zrozumiałe jest, że jako „uczony monach” pragnął przedstawić w jak najkorzystniejszym świetle wyższą hierarchię cerkiewną. Dlatego też duchowieństwo prawosławne nie mogło przyjąć aktu brzeskiego, a jedynie ci hierarchowie ruscy, którzy na skutek katolickiej edukacji – już jako przekonani łacinnicy – przyjęli unię. Również po 1596 r. większa część hierarchii pozostawała prawosławna. Jednak prześladowania ze strony króla, szlachty, jezuitów oraz duchowieństwa unickiego (Jozafat) doprowadziły do konsolidacji hierarchii prawosławnej. Ona to – zdaniem badacza – zahartowana w bojach, wyedukowana, oświecona przez szkolnictwo brackie i Kolegium Kijowsko-Mohylańskie – na skutek militarnej i ideowej pomocy władcy Rosji – wypełniła swoiście zbawczą rolę w dziele obrony prawosławia przed napierającą polonizacją i łacynizacją³⁶.

Warto jednak na pracę Filareta spojrzeć w szerszym kontekście. Otóż rozpatrywał on dzieje jako przejawy Bożego Objawienia, a Objawienie to mogło – jego zdaniem – być odczytane jedynie przez „uczonych monachów”. Jak pisał „Istina”-prawda tylko w Chrystusie. Bez chrześcijańskiej pobożności historyk wiele w historii nie zrozumie, wiele zniszczy przewrotnym mędrkowaniem³⁷. Co więcej „istiny”-prawdy nie tylko nie mógł osiągnąć badacz świecki, ale również duchowny „biały” (parafialny). Jedynie „uczony monach” poprzez modlitwę, studiowanie Pisma i Tradycji, pobożność, ale też doświadczenie pokusy i cierpienia mógł oczekiwać, że to Opatrzność Boża pozwoli mu osiągnąć dostęp do owej „istiny”-prawdy³⁸. Tak więc grzech kumulował pokusę i jedynie od człowieka zależało jak z nią sobie poradzi i to zarówno w aspekcie jednostkowym jak i szerszym – narodowym. Okres rozpoczęty chrztem Włodzimierza, na skutek grzechów narodu i władców ruskich musiał zakończyć się sprawdzeniem ich pobożności oraz pokutą, tj. napaścią mongolską. Jedynie poprzez narodowy żal za grzechy można było odzyskać utraconą niezależność i potęgę czasów Iwanów³⁹. Kolejne grzechy Rosjan doprowadziły do unii brzeskiej,

³⁴ Филарет (архиеп.), *История Русской Церкви в пяти периодах...*, op.cit., ss. 532-538.

³⁵ Ibidem, s. 535.

³⁶ N. Morawiec, *Kozaczyzna a unia brzeska...*, op.cit., s. 112.

³⁷ Филарет (архиеп.), *История Русской Церкви в пяти периодах...*, op.cit., s. 9.

³⁸ П.В. Хондзинский, *Теология счастья*, „Вестник ПСТГУ” 2014, 1(51), s. 24.

³⁹ М.И. Макаров, *Категория «добродетельная жизнь» в отечественной религиозно-педагогической литературе второй половины XIX – начала XX века*, „Вестник ПСТГУ IV: Педагогика. Психология” 2013, wyd. 4 (31), s. 71; Н.И. Солнцев, *Историческая концепция архиепископа*

dymitriad i polskiego panowania na Kremlu. Ogólnorosyjska pokuta, żal i zadośćuczynienie przyczyniły się do odrzucenia „jezuicko-polskiej” napaści, a później przejęcia Kijowa i lewobrzeżnej Ukrainy. Jednak już wkrótce – wobec kolejnych przewin – nastąpił okres „bironowszczyzny” itd⁴⁰. Filaret postrzegał zatem dzieje jako wieczne następstwo okresów objawiających się triadą grzech – pokuta – rozgrzeszenie. W tym kontekście unia brzeska została zesłana jako kara Boża, a dokonywane przez Jozafata prześladowania prawosławia stanowiły część Bożego planu. Zauważmy, iż śmierć Kuncewicza pełniła określoną funkcję. Była swego rodzaju „kuszeniem” Smotryckiego, który w ogólnym rozrachunku przegrał walkę o swą duszę – wystraszył się konsekwencji śmierci Kuncewicza i przeszedł na katolicyzm. Ale co ciekawe, owo „kuszenie” miało szerszy wymiar, gdyż wszyscy hierarchowie ruscy w XVII w. mieli ten sam problem – byli mniej lub bardziej „skażeni łacińskością”. Cerkwi nie mógł z trudnej sytuacji wyprowadzić Piotr Mohyla, gdyż ani w pismach teologicznych, ani działalności duszpasterskiej nie zdołał przeciwstawić się „łaciństwu”. Oczywiście nie mogli tego dokonać Kozacy, ani też władcy Rosji. Kto zatem miał wypełnić ową misję zbawczą? Hierarcha wskazywał, iż był to w tym okresie... Dymitr Rostowski. W wielu narracjach Filareta dostrzegamy Dymitra, który – jako wychowanek kijowskiego kolegium – „zarażony” owym „łacinizmem” i pod jego wpływem napisał pierwszy tom *Żywotów Świętych*⁴¹. Jednak zrobił coś, na co nie było stać Smotryckiego czy Mohylę. Kiedy została mu wypomniana „łacińskość” przez moskiewskiego Patriarchę, zrozumiał swój grzech, ukorzył się, zmienił tekst w duchu prawosławnej ortodoksji, co więcej – stał się prawdziwym pasterzem swojej owczarni, tj. „uczonym monachem”⁴².

Także Andriej Murawjow (1806-1874)⁴³ w syntetycznie ujętej *Historii rosyjskiej Cerkwi* wydanej w 1838 r. głównego antagonistę prawosławia widział w tym okresie w Jozafacie Kuncewiczu, „który urągał nawet nad ciałami pogrzebanych, i do takiego stopnia pobudził zaciętość narodu, że sam był zabity w Witebsku i został zaliczony przez Rzymian do liczby męczenników”⁴⁴. Jednak tak jak we wcześniejszych

Черниговского Филарета (Гумилевского) в работе «История русской церкви», „Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия: История” 2003, wyd. 1 (3), s. 156.

⁴⁰ N. Morawiec, *Kozaczyzna a unia brzeska...*, op.cit., s. 111.

⁴¹ *Żywoty świętych (Четы Минеи, Жития святых)* ukazały się w Kijowie w latach 1689, 1695, 1700, 1705. Szerzej: M.A. Федотова, *Житие святого Димитрия Ростовского (тезисы доклада)*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики” 2007, nr 3 (29), ss. 114-115.

⁴² Filaret (Гумилевский), *Русские святые, чтимые всей Церковью или местно: Опыт описания жизни их*. изд. 2, Чернигов, Типография ильинского монастыря, 1865, ss. 279-280.

⁴³ Na temat życia i działalności Murawjowa: Н. Хохлова, *А. Н. Муравьев, [w:] Русские писатели 1800-1917. Биографический словарь*, t. 4, ред. П.А. Николаев, Москва, Большая российская энциклопедия, 1999, ss. 156-160.

⁴⁴ А.Н. Муравев *История Российской Церкви*, Санкт Петербург, Типография III Отд. Соб. Е.И.В. Канцелярии, 1845, ss. 229-230.

pracach postać Kuncewicza posłużyła autorowi do prezentacji działalności Melecjusza Smotryckiego. Pisał: „Nieszczęsna śmierć Jozafata kosztowała Cerkiew Prawosławną jednego z największych duchownych jej pasterzy Melecjusza arcybiskupa połockiego, który wyróżniał się swoimi pismami w jej obronie. niesprawiedliwie obwiniony przez rząd Polski, jakoby podał pretekst do zamordowania Jozafata, zmuszony został do ucieczki do Grecji, gdzie tułał się 2 lata, myśląc że sprawa ucichnie”⁴⁵. Jak stwierdzał autor, „poruszony strachem” Smotrycki przeszedł na unię „zdecydowanie odstąpił od prawosławia i nawet jeździł do Rzymu żeby pokłonić się papieżowi, który nadał mu godność arcybiskupa [...] a od tej pory eparchia połocka przestała zaliczać się do liczby prawosławnych”⁴⁶. Zastanawiający jest fakt, iż zarówno Murawjow jak i Kamiński interesowali się bardziej Smotryckim niż Kuncewiczem. Myślę, że rozwiązanie znajdziemy, gdy przyjrzymy się działalności Murawjowa jako działacza cerkiewnego oraz przestudujemy tematy jego prac badawczych i popularyzatorskich. Otóż Murawjow największe zagrożenie dla Rosji i Cerkwi widział w unijnej polityce Rzymu, a nade wszystko w konwersjach prawosławnych na katolicyzm. Nie dziwi więc, że swoją główną i najbardziej znaną pracę z dziedziny teologii tzw. „Pisma o liturgii” napisał w formie listu otwartego do rosyjskiej emigracji i zwolenników zjednoczenia Kościołów – żeby ukazać im „niewiedzę dotyczącą liturgii rodzonyj naszej Cerkwi”⁴⁷. Warto także dodać, iż w *Historii rosyjskiej Cerkwi* Murawjow widział obrońców wyznania we władcach rosyjskich. Gwarantem hegemonii prawosławia mieli być nie tyle hierarchowie, ale – ustanowiony przez Piotra I i znienawidzony przez „monachów” – ustrój synodalny⁴⁸. Dlaczego badacz prezentował taką wizję? Choć jest postrzegany jako przyjaciel metropolity moskiewskiego Filareta Drozdowa oraz szczególnie obrońca interesów hierarchii „uczonych monachów”, warto dodać, iż jego twórczość wskazuje raczej na chęć bycia cerkiewnym zarządcą, „ktitorem” (gr. κτήτωρ), pragnącym odnaleźć alternatywę dla ustroju synodalnego, by lepiej sprawować nadzór nad Cerkwią⁴⁹. Warto jednak dodać, że pisząc *Historię*, starał się o funkcję oberprokuratora Synodu. Nie otrzymał jej. Co ciekawe,

⁴⁵ Ibidem, s. 230.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ А.Н. Муравьев, *Письма о богослужении. Издание в двух томах*, t. 1, Москва, Русский Духовный Центр, 1993, s. I.

⁴⁸ Zob. N. Morawiec, *Andrzej Murawjow i oberprokuratorowska wizja unii brzeskiej*, [w:] *Kościół greckokatolicki na Warmii i Mazurach. Wobec doświadczeń przeszłości i przemian społeczno-politycznych w Polsce*, red. M. Melnyk, Olsztyn, UWM 2006, ss. 17-30.

⁴⁹ Warto w tym kontekście poddać analizie pracę: А.Н. Муравьев, *Слово кафолического православия римскому католицизму*, [w:] *Прибавления к Творениям св. Отцов*, Москва, Типография А. Семена, 1852, cz. 11, ks. 2, ss. 272-336.

zarówno on, jak i Dmitrij Tołstoj (1823-1889), w celu otrzymania tejże funkcji pisali prace, w których starali się ukazać dzieje z synodalnego punktu widzenia⁵⁰.

Szczególnym powodem, dla którego podejmowano tematykę Kuncewiczowską w drugiej połowie XIX w. była jego kanonizacja dokonana przez papieża Piusa IX dnia 29 czerwca 1867 r. Aktywnością wykazali się prawosławni uczeni narodowości rosyjskiej i zapatrzeni na prawosławie grekokatolicy z austriackiej Galicji⁵¹. Zależało im, aby nie tylko wskazać na „fakty”, które mogłyby zniszczyć święty wizerunek Jozafata, ale udowodnić sztuczne kreowanie świętego przez stronę polsko-katolicką. Warto w tym kontekście zwrócić uwagę na twórczość profesora Akademii Teologicznej w Petersburgu, historyka, słowianofila, propagatora tzw. „idei zachodniorusizmu”, Michaiła Kojalowicza (1828-1891)⁵². Był on synem Józefa Kojalowicza, duchownego unickiego, administratora parafii w Kuźnicy, który na mocy postanowien synodu połockiego w 1839 r. przeszedł z całą rodziną do Cerkwi prawosławnej. Niewątpliwie fakt ten wywarł wpływ na późniejszą twórczość Michaiła – syna⁵³. Zauważmy, iż zarówno urzędnicy synodalni, jak i „uczeni monachowie” uważali, iż społeczność unicką – ofiarę machinacji łacinników – należy poddać procesowi zjednoczeniowemu, przy czym sam akt „jednoczenia” miał mieć oficjalny (urzędniczy) lub konfesyjny („monachowie”) charakter, duchowieństwo unickie miało być zastąpione prawosławnym (wielkorosyjskim), a społeczność wiernych podporządkowana nowym pasterzom⁵⁴. Nie dysponowano jednak odpowiednią liczbą prawosławnych

⁵⁰ Zob. D. Tolstoy, *Le Catholicisme Romain en Russie. Études historiques*, Paris, Dentu, t. 1: 1863, t. 2: 1864. Szerzej: В. Хотеевков, *Граф Д.А. Толстой – „лжегосударственный человек”*, „Высшее образование в России” 1996, nr 4, b.p.

⁵¹ Zob. *The canonization of Iosafat Kuntsevych and its reception in Galicia*, [w:] J.P. Himka, *Religion and nationality in western Ukraine: the Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia 1867-1900*, Montreal, McGill-Queen's University Press, 1999, ss. 28-32.

⁵² Na temat życia i działalności Kojalowicza: И.С. Пальмов, *Памяти Михаила Иосифовича Кояловича*, [w:] М.О. Коялович, *История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям*, Санкт Петербург, Типография А.С. Суворина, 1901, ss. XI-XXXVI; *Коялович Мих. Иосифов.*, [w:] *Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания*, t. 11, Санкт Петербург, „Просвещение” 1903, s. 446; *Коялович Михаил Осипович*, [w:] *Большая Советская Энциклопедия*, t. 13, Москва, Советская энциклопедия, 1973, s. 308; В.А. Теплова, *М.О. Коялович и русская православная историография*, [w:] М.О. Коялович, *История воссоединения западнорусских униатов старых времен (до 1800 г.)*, Минск, Лучи Софии, 1999, ss. 385-395; *Коялович Михаил Иосифович*, [w:] *Русский биографический словарь. Сетевая версия*, <http://kolibry.astroguru.com/01110249.htm> [dostęp: 28.06.2017].

⁵³ Napisal m.in.: *Литовская церковная уния* (t. 1, Санкт Петербург 1858, t. 2, Санкт Петербург 1862), *Воссоединение западно-русских униатов старых времен* (Санкт Петербург 1873), *Дневник Люблинского сейма 1569 года* (Санкт Петербург 1869), *История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям* (Санкт Петербург 1884).

⁵⁴ Szerzej: D. Staliūnas, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam, New York, Rodopi, 2007; М.Д. Долбиллов, *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*,

duchownych, większość unitów podlegała opiece często polskiego i katolickiego ziemiaństwa, które wszelkie zmiany odbierało jako atak na obiecane prawa i przywileje. Poza tym pragmatycznie nastawieni rosyjscy urzędnicy zdawali sobie sprawę, jak niebezpiecznym posunięciem byłoby wyrzucenie tysięcy unickich duchownych z ich parafii⁵⁵. Dlatego też w latach 30. XIX w. zwyciężyła inna wizja zjednoczenia, łączona z nazwiskiem biskupa unickiego Józefa Siemaszki (1798-1868)⁵⁶. Otóż dowodził on, iż Rusini unicy są w swojej istocie prawosławni i rosyjscy, że poprzez akt unii brzeskiej sztucznie zostali podporządkowani Rzymowi. Pomimo lat polonizacji i latynizacji zachowali jednak swoje prawosławno-rosyjskie korzenie, a po rozbiorach – wobec osłabienia „polsko-katolickiej opieki” – mogli powrócić na łono Cerkwi/Rosji. Należało jednakże zlikwidować wszelkie narosłe z czasem pod wpływem katolickiej „propagandy” „inności”, oczyścić liturgię i obrządek. Tak więc akt połocki oswoił zniewolonych w unii prawosławnych Rosjan, a unickie duchowieństwo mogło po zjednoczeniu „powrócić” na (a nie przyjąć) prawosławie i zachować parafie⁵⁷. Oczywiście zdawano sobie sprawę, iż „polonizm” i „latynizm” wywarły negatywny wpływ na społeczność ruską, stanowiącą wcześniej wschodnią część Rzeczypospolitej, a po rozbiorach – zachodnią państwa rosyjskiego. Termin „zachodniorusizm” mówił zatem o przynależności terytorialnej, ale nierozzerwalnie wiązał się z określonym programem naprawczym – prawosławnymi Rosjanami mogli być jedynie ci spośród zachodnich Rusinów, którzy zdawali sobie sprawę z przynależności do obcej kultury i podlegali „oczyszczaniu” poprzez katechezę czy oświatę. Dlatego też ważne było ukazywanie narodowo-konfesyjnej obcości katolicyzmu i polonizmu dla zachodnioruskiej duszy. Nie atakowano unitów globalnie, gdyż byli oni jedynie ofiarą jezuickiego spisku w Brześciu, raczej tych z nich, którzy utracili swoje korzenie na skutek zafascynowania katolicką Rzeczypospolitą.

Москва, Новое литературное обозрение, 2010; M. Piccin, *La politica etno-confessionale zarista nel Regno di Polonia: la questione uniate di Cholm come esempio di nation-building russo (1831-1912). Tesi di dottorato*, Venezia, Università Ca' Foscari, 2011.

⁵⁵ Zob. П.В. Шевкун, *Ликвидация брестской унии: коммуникативный аспект*, „Научные Ведомости Белгородского государственного университета” 2016, nr 22(243), wyd. 40, ss. 116-122.

⁵⁶ Na temat życia i działalności Józefa Siemaszki, zob. *Семашко Йосиф*, [w:] *Русский биографический словарь. Сетевая версия*, <http://kolibri.astroguru.com/01180714.htm> [dostęp: 28.06.2017]; *Sjemaska Josyf*, [w:] *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, http://www.bautz.de/bbkl/s/sjemaska_j.html [dostęp: 28.06.2017]. Z literatury polskojęzycznej szczególnie: W. Chotkowski, *Dzieje zniszczenia Unii na Białorusi i Litwie w świetle „Pamiętników” Siemaszki*, Kraków, Spółka Wydawnicza Polska, 1898.

⁵⁷ Zob. T.R. Weeks, *Between Rome and Tsargrad: The Uniate Church in Imperial Russia*, [w:] *Of religion and empire: missions, conversion, and tolerance in Tsarist Russia*, red. R.P. Geraci, M. Khodarkovsky, Ithaca, Cornell University Press, 2001, s. 75. Szerzej: N. Morawiec, *Historiografia jako element kształtowania unickiej tożsamości. Unia i unicy w twórczości historycznej Józefa Siemaszki*, [w:] *Болховітинівський щорічник 2009*, red. В. Ластовський, Київ, НКТПІКЗ, Фенікс, 2010, ss. 197-213.

Wzmacniano ów atak poprzez wszelką twórczość pisarską, angażowano historyków, którzy ową zachodnioruską wykładnię mieli uwiarygodnić interpretacjami wynikającymi z badań źródłowych. Dokonał tego właśnie Kojalowicz ze swoimi uczniami („szkoła koyalowiczowska”)⁵⁸. Obraz Kuncewicza zawarty w narracjach tychże uczonych jest niezwykle interesujący, godny wręcz oddzielnej rozprawy. Natomiast w tym miejscu jedynie zasygnalizuję, iż „zachodniorusizm” zmienił diametralnie spojrzenie na życie i śmierć Kuncewicza. Kojalowicz nie potępił bezpośrednio hierarchy jako Rusina-unity, wręcz wychwalał jego umiłowanie wschodniego nabożeństwa, zwracał natomiast uwagę na – wykrzywiający jego prawosławną ruskość – „ła-ciński” fanatyzm, objawiający się bezwzględny prześladowaniem prawosławia, „odkopywaniem zmarłych i oddawaniem ich na pożarcie psom”⁵⁹. Kojalowicz podkreślał, iż w celu zrozumienia tragicznych wypadków należy przeanalizować polityczno-społeczno-religijną rzeczywistość Witebska w tym okresie. Dowodził więc, że w mieście panował „żywiół ruski prawosławny” oraz bezgraniczne oddanie nowo powołanemu hierarsze prawosławnemu – Smotryckiemu. Mimo, że Kuncewicz zdawał sobie sprawę z antyunijnego nastawienia mieszkańców, przyjechał do miasta. Jak pisał badacz: „Wybierając taką drogę jawnie przygotowywał się do śmierci [...] Pragnąc być zabitym, należało przygotować do tego swoich wrogów, oddziaływać na ich namiętności, rozdrażniać ich”⁶⁰. Analizy Kojalowicza są szczególnie ważne, jeśli zauważymy, iż chrześcijaństwo nie uznaje za męczenników samobójców oraz osoby umyślnie prowokujące prześladowców do zadania im śmierci męczeńskiej⁶¹. Szczególnie w tekstach prawosławnych śmierć męczeńska nigdy nie jest traktowana jako „oczekiwanie na męczeństwo”⁶². Zatem śmierć unickiego pasterza, choć była w tym przypadku męczeństwem, jednak samozawinionym, wręcz samobójczym. Jeśli tak, to Kuncewicz – tracąc miano „męczennika” uśmierconego przez prześladowców za wiarę w Jezusa Chrystusa – nie mógł podlegać procedurze kanonizacyjnej. I kolejna kwestia, na którą warto zwrócić uwagę – jeszcze bardziej od „fanatyzmu” hierarchy, czy też „pragnienia bycia zabitym”, drażnił Kojalowicza jego „arystokratyczny polonizm”. W tym kontekście pochodzący z biednej rodziny Kuncewicz zasługiwał na pogardę, jednak nie ze względu na prześladowania, jakich dopuszczał się

⁵⁸ Zob. N. Morawiec, *Dogmatization of Ruthenianism/Russicism. The metaphor of union in the historiography of the so-called "school of Mikhail Koyalovich"*, [w:] *Crossroads. From Rus' to ...*, red. R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec, Częstochowa, Humań, Poznań, Solaris, 2015, ss. 103-123.

⁵⁹ М.О. Коялович, *Литовская церковная уния*, t. 1, Санкт Петербург, Типография въ Троицком переулке, 1859, s. 127.

⁶⁰ Ibidem, s. 130.

⁶¹ Zob. M. Cholewa, *Męczeństwo formą samobójstwa?* „Polonia Sacra” 2012, t. XVI (XXXIV), nr 30 (74), ss. 91-109.

⁶² M. Ławreszuk, *W poszukiwaniu męczeństwa. Analiza prawosławnych tekstów liturgicznych*, „ELPIS” 2015, nr 17, s. 31.

na ludności prawosławnej, ale raczej z powodu wewnętrznego konfliktu wartości – ludowych (wschodnio-bizantyńsko-ruskich) z arystokratycznymi (zachodnio-rzymsko-polskich), w którym zwyciężyły te ostatnie⁶³.

Obraz śmierci Kuncewicza propagowali uczniowie Kojałowicza, ale także wykorzystywali inni „synodalni” badacze, dodając często własne treści do kolejnych interpretacji. Widać to szczególnie w pracy historyka świeckiego, wykładowcy szkolnictwa cerkiewnego, Piotra Znamieskiego (1856-1917)⁶⁴. W swojej narracji nie odbiegał od poglądów Kojałowicza na temat dziejów Kuncewicza, „najbardziej fanatycznego rzecznika unii”⁶⁵. Dowodził, że wyznaczenie w Połocku biskupa prawosławnego, Smotryckiego, było dla Jozafata silnym ciosem. Wydarzenie to oznaczało bowiem odejście z Kościoła unickiego wielu parafii. Jak zaznaczał, Kuncewicz poprzez swoją działalność „prosto sam lał w stronę męczeństwa”, dlatego nie dziwił go fakt, że „do takiego stopnia rozdrażnił naród, że pospólstwo pobiło go pałkami, a martwe, sprofanowane ciało wrzuciło do Dźwiny”⁶⁶. Jednak, jak szczególnie akcentował historyk, o wiele poważniejsze w skutkach było zaliczenie zabitego przez katolików do grona męczenników oraz pojawienie się „legandy o jego świętym życiu i cudach jego relikwii”⁶⁷. Fakt ten spowodował reakcję papieża, który – zdaniem Znamieskiego – począł namawiać stronę katolicką do zemsty oraz „preklikał tych, którzy teraz powściągną swój miecz od zanurzenia we krwi”⁶⁸. Następstwem tych wydarzeń było natężenie prześladowań społeczności prawosławnej, co w 1625 r. miało skłonić hierarchię cerkiewną do skierowania prośby do cara rosyjskiego o „moskiewskie poddaństwo”. Autor podkreślał, że pomimo odmowy władcy, myśl ta nigdy nie zaginęła wśród społeczeństwa ruskiego. Akt poddaństwa z 1625 r. nie zakończył starań społeczności prawosławnej o pomoc rosyjską. Następnym wydarzeniem zbliżającym prawosławie do Rosji był traktat wieczystego pokoju z 1686 r.,

⁶³ Zob. N. Morawiec, *Dekonstrukcja ruskości? „Litewska cerkiewna unia”. Mikołaj Kojałowicz a metafora zjednoczenia*, [w:] *W poszukiwaniu tożsamości. Język. Religia. Tożsamość*, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska, Gorzów Wielkopolski, Wydawnictwo Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej, 2012, ss. 159, 161-162.

⁶⁴ Na temat życia i działalności P. Znamieskiego: И. Соловьев, *Профессор П. В. Знаменский как историк Русской Церкви*, [w:] П. В. Знаменский, *История Русской Церкви (учебное руководство)*, Paris, Москва, Bibliotheque Slave de Paris, Крутицкое патриаршее подворье, 2000, ss. 3-9; *Знаменский Петр Васильевич*, [w:] *Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания*, t. 9, red. С.Н. Южаков, Санкт-Петербург, Просвещение, 1902, s. 687; К.В. Харлампович, *Историк-художник П.В. Знаменский*, Москва, Отд. отт. из „Известий Сев.-Вост. А. и Э. ин-та”, 1917.

⁶⁵ П.В. Знаменский, *История Русской Церкви...*, op.cit., s. 206.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Ibidem, ss. 206-207.

⁶⁸ Ibidem, s. 207.

kiedy to Rosja otrzymała prawo wstawiennictwa za prawosławnych obywateli i zaczęła występować w roli mediatora konfliktów katolicko-prawosławnych na terenie Rzeczypospolitej⁶⁹. Tak więc, w opinii Znamieńskiego śmierć Kuncewicza skutkowałą „polsko-łacińskim” odwetem na społeczności prawosławnej, która – z powodu prześladowań – poprosiła władcę Rosji o pomoc. W jej wyniku Rzeczpospolita utraciła znaczącą część swoich terenów, a rosyjski władca stał się na pozostałych jej terenach strażnikiem i obrońcą prawosławia.

Należy zauważyć, że Znamieński był członkiem – traktowanej z nieufnością przez „uczonych monachów” – grupy badaczy świeckich, licznie wykładających w cerkiewnych placówkach oświatowych. Chociaż wykorzystał wiele materiału faktograficznego, jak również interpretacyjnego pochodzącego z twórczości Kojałowicza, nie propagował „zachodnio-ruskiej/rosyjskiej idei” i nie wspierał szczególnie też „zjednoczeniowych”. Natomiast zastanawia zbieżność wielu interpretacyjnych ujęć Znamieńskiego z wizją dziejów unii zaprezentowaną wcześniej przez Murawjowa. Nie jest to jednak dziwne, gdyż był wykładowcą szkolnictwa duchownego, bezpośrednio zależnym od oberprokuratorów i musiał dziejowe narracje pisać w kontekście „idei synodalnej”.

Odpowiedź „uczonych monachów” na kanonizację Kuncewicza widzimy w pracy metropolity moskiewskiego i kołomieńskiego, teologa, Makarego Bułgakowa (1816-1882)⁷⁰. W swojej wielotomowej *Historii* wydawanej od 1848 r. do śmierci (praca nie została ukończona)⁷¹ zawarł spojrzenie hierarchów prawosławnych na problem „świętości” unickiego duchownego. Przede wszystkim jako hierarcha odniósł się do „samobójczych” dążeń do świętości Kuncewicza, który „wyznał, iż gotów jest przyjąć męczeńską śmierć, a wyjeżdżając z Połocka nakazał przygotować dla siebie mogiłę w bazylice katedralnej”⁷². Jednak tekst dotyczący rzekomych „samobójczych” inklinacji unity w dziele Makarego różni się od wizji Kojałowicza.

⁶⁹ Ibidem, s. 362.

⁷⁰ Na temat życia i działalności Makarego Bułgakowa zob. *Жизнеописание высокопреосвященного Макария (Булгакова), митрополита Московского и Коломенского*, [w:] Макарий (Булгаков), *История Русской Церкви*, ks. 1, red. С.А. Беляева, Москва, Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994, ss. 11-32; Б.Н. Флоря, *Митрополит Макарий как историк Западнорусской Церкви*, [w:] *История Русской Церкви*, ks. 5, red. Б.Н. Флоря, Москва, Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996, ss. 5-18; Д.М. Шаховской, *Митрополит Макарий как церковный мыслитель и историк*, [w:] *История Русской Церкви*, ks. 7, red. Д.Ф. Полознев, С.Г. Яковенко, Москва, Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996, ss. 7-14.

⁷¹ Макарий (Булгаков), *История Русской Церкви 12 томов*, Санкт Петербург, Тип. Р. Голике, 1883.

⁷² Zob. m.in.: Макарий (Булгаков), *История Русской Церкви*, ks. 6, red. М.В. Дмитриев, Б.Н. Флоря, В.С. Шульгин, Москва, Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996, s. 428.

Hierarcha – jak pisał badacz – po przybyciu do Witebska miał świadomie prowokować niezadowolenie mieszkańców i oznajmił im: „pragniecie mnie zabić, a oto dobrowolnie przyszedłem do was, żeby zakosztować śmierci za świętą unię”⁷³. Kuncewicz czekał na męczeńską śmierć dwa tygodnie. Ludność Witebska pomimo prowokacyjnego zachowania hierarchy zachowywała spokój. Dopiero aresztowanie prawosławnego duchownego, udającego się wypełnić swoją posługę, wyzwoliło gniewną reakcję ludności przeistaczającą się szybko w narodowe „powstanie”⁷⁴. Jak pisał:

„Wypełniło się pragnienie nieszczęsnego fanatyka. Mógł łatwo uchronić się od śmierci i przez długi czas poświęcać swoje życie służbie Bogu i temu Kościołowi, który uznał za prawdziwy. Ale rozmyślnie poszukiwał śmierci, porwany pochłaniając go namiętnością osiągnięcia chwały męczennika. Bardzo się jednak pomylił. Został zabity nie za wiarę, którą głosił i którą jak pasterz powinien propagować z całą żarliwością w duchu chrześcijańskiej miłości i pokory, głosić siłą duchowych nauk i pouczeń. Został zabity za te antychrześcijańskie, pełne przemocy i okrucieństwa działania, których dokonywał przeciw prawosławnym, w celu zaszczepienia pomiędzy nimi unii. Poprzez rażący ucisk tak przeciwny chrześcijaństwu doprowadził prawosławnych do wściekłości i gwałtem sprowokował, wręcz zmusił do dokonania na nim takiej zbrodni. To nie śmierć chrześcijańskiego męczennika, a coś podobnego do samobójstwa, nie ofiara dla Boga, a zaledwie ofiara samouwielbienia człowieka pragnącego zyskać koronę męczeństwa”⁷⁵.

Poszukując „klucza” do zrozumienia narracji Makarego, zwróćmy uwagę na wizję, z którymi uczony monach pragnął polemizować. Warto przedstawić w tym momencie *Żywot św. Jozafata Kuncewicza...*⁷⁶ napisany przez jednego z braci zakonnych, benedyktyna, Alphonse Guépin (1836-1917)⁷⁷. Guépin pisał pracę pod bezpośrednią kuratelą polskiego zmartwychwstańca, jednocześnie historyka, współtwórcy pesymizmu krakowskiej szkoły historycznej – Waleriana Kalinki (1826-1886). Kalinka we wstępie do polskiego wydania pracy przyznawał się do przekazywania francuskiemu badaczowi materiałów, jak i wspólnego z nim czytania i interpretowania

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Ibidem, s. 429.

⁷⁶ A. Guépin, *Saint Josaphat, archevêque de Polock, martyr de l'unité catholique, et l'Église grecque unie en Pologne*, Poitiers 1874; *Żywot św. Jozafata Kuncewicza męczennika, arcybiskupa polockiego rit. gr. opowiedziany na tle historii kościoła ruskiego według dzieła O. Alfonsa Guépin, z przedmową H. Kalinki C. R.*, Lwów, Henri Oudin Librairie, 1885.

⁷⁷ Alphonse Guépin był francuskim benedyktynem z kongregacji w Solesmes. Napisał m.in. *Panégyrique de saint Thomas d'Aquin, prononcé dans l'église des Frères Prêcheurs à Poitiers en la solennité du 6e centenaire de la mort du saint docteur (7 mars 1874)* (Poitiers 1874); *Solesmes et Dom Guéranger* (Le Mans 1876).

prac, m.in. bazylianina Ignacego Stebelskiego⁷⁸, Bantysz-Kamińskiego czy Kojalowicza⁷⁹. Praca Guépin musiała zatem polemizować z ujęciem badaczy rosyjsko-prawosławnych. Warto także wspomnieć o ogólnej cesze charyzmatu benedyktyńskiego, czyli bezgranicznym podporządkowaniu się zakonnikowi przewodnikowi-opatowi⁸⁰. Uważam, iż benedyktyński charyzmat metaforyzował narrację Guépin. Kuncewicz pokazany jest – zgodnie z naukami współtwórcy charyzmatu opactwa w Solesmes dom Prospera Guéranger (1805-1875) – jako kapłan wypełniający „obowiązek składania swojego życia w ofierze za powierzone mu owce”. Zarówno bowiem Guéranger, Guépin, jak i Kalinka byli przekonani, iż „Ofiara pasterza za owce to nie heroizm, ale to ścisły obowiązek”⁸¹. Wróćmy do Makarego. Jego rozważania są różne od Guéranger’a, Guépin’a czy Kalinki, ale i dowodzą chęci polemizowania z katolickim wymiarem męczeńskiej świętości. Hierarcha kwestionował świętość zamierzonej i przemyślanej ofiary. Jako „uczony monach” pragnął – tak jak Filaret – zrozumieć drogę do osiągnięcia prawdy-„istiny”. Jednak w przeciwieństwie do Filareta nie uważał, że może ją osiągnąć jedynie „uczony monach”, raczej osoba pobożna, modląca się, studiująca Pismo i Tradycję, poszukująca przejawów Woli Bożej w następujących po sobie wydarzeniach dziejowych (np. Makary napisał wielotomową *Teologię dogmatyczną*, w której poszczególne dogmaty analizował w perspektywie historycznej)⁸². Podstawą chrześcijańskiej egzystencji – jego zdaniem – powinno być poszukiwanie prawdy-„istiny” – poprzez przeciwstawienie się grzechowi i ciężką pracę nad własną pobożnością. W ogólnym rozrachunku, zarówno „istina”, jak i męczeństwo nie mogły być uzależnione od ludzkiego kaprysu (jak w przypadku Kuncewicza), mogły być zesłane jedynie przez Boga.

Problematyka życia i męczeńskiej śmierci Jozafata Kuncewicza stanowi integralną część międzynarodowego i międzykonfesyjnego dyskursu naukowego wokół problematyki wyznaniowej, a dyskurs ten – jak wiemy – nigdy nie miał (i wciąż w wielu przypadkach nie ma) charakteru beznamietnego dialogu mającego za zadanie poznanie przeszłości. Wizerunki Kuncewicza zawarte w narracjach historycznych rosyjsko-prawosławnych badaczy XIX w. stały się ważnym elementem rosyjskiej filozofii

⁷⁸ Ignacy Stebelski (ok. 1748 – ok. 1805), bazylianin, historyk, tłumacz, autor: *Dwa wielkie światła na horyzoncie połockim z cieniów zakonnych powstające* oraz *Chronologia albo porządne według lat zebranie znaczniejszych w Koronie Polskiej i Wiel. Księstwie Litewskim, Wilno 1782*.

⁷⁹ W. Kalinka, *Przedmowa*, [w:] *Żywot św. Jozafata Kuncewicza męczennika...*, s. 8.

⁸⁰ Zob. S. Koperek, *Dom Prosper Guéranger, inspirator życia duchowego pierwszych zmartwychwstańców*, „Zeszyty Historyczno-Teologiczne” 1999, r. 5, nr 4-5, ss. 19-28.

⁸¹ *Le Temps Pascal*, t. 2, s. 190, cyt. za: S. Koperek, *Dom Prosper Guéranger...*, op.cit., s. 26. W tym kontekście warto przeanalizować narrację dotyczącą „oczekiwania śmierci” przez Kuncewicza, zamieszczoną w *Żywocie Guépin* (ss. 226-228).

⁸² Макарий (М.П. Булгаков), *Православно-догматическое богословие*, Санкт Петербург, Паломник, 1999.

dziejów. Prawosławni historycy świadomie (lub nieświadomie) badali przeszłość z myślą o teraźniejszości, i to teraźniejszość konstruowała procesy dziejowe Kuncewiczowskiej spuścizny. Dlatego też tekstów poświęconych hierarsze nie należy analizować w optyce przeobrażeń nauki historycznej, wypływających z poszukiwań źródłowych czy rozwoju metodologicznego, a raczej w kontekście opinii płynących ze środowiska decydenckiego, społecznych oczekiwań i cerkiewnych wymuszeń. Jako historyka historiografii zaciekała mnie kwestia czasowych kontynuacji Kuncewiczowskich narracji. Wyróżniłem narracje: oberprokuratorскую „uczonych monachów”, zachodnioruską oraz – stanowiącą specyficzną hybrydę wszystkich wcześniejszych – świeckich wykładawców szkolnictwa teologicznego. W obrębie narracji oberprokuratorской Kuncewicz był potrzebny do ukazania słabości Cerkwi hierarchicznej. Nie mogła ona przeciwstawić się katolickim prześladowcom bez odwołania się do pomocy rosyjskiego władcy. Dla „uczonych monachów” działalność Kuncewicza mogła znakomicie unaocznic zniewolenie ówczesnej – podlegającej obcej, „łacińskiej” państwowości – Cerkwi, natomiast opis jego śmierci powodem do refleksji nad sposobami osiągnięcia świętości i warunkami dostępu do prawdy-„istiny”. Dla Kojałowicza i członków jego „szkoły” zachodniorusów śmierć Kuncewicza legitymizowała ich narodowo-konfesyjną odmiennosc w ramach katolickiej państwowosci polsko-litewskiej, później zaś prawosławno-rosyjskiej. Skoro problematyka życia i męczeńskiej śmierci Jozafata Kuncewicza stanowi integralną część międzynarodowego i międzykonfesyjnego dyskursu naukowego, warto ten dyskurs zgłębiać. Poznając bowiem kulturowy kontekst twórczości poszczególnych historyków i zebranego przez nich materiału źródłowego, wciąż zbliżamy się do poznania istoty Kuncewiczowskiego martyrologium.

Literatura

- Cholewa M., *Męczeństwo formą samobójstwa?* „Polonia Sacra”, 2012, t. XVI (XXXIV), nr 30 (74), ss. 91-109.
- Chotkowski W., *Dzieje zniszczenia Unii na Białorusi i Litwie w świetle „Pamiętników” Siemaszki*, Kraków, Spółka Wydawnicza Polska, 1898.
- Cracraft J., *The Church Reform of Peter the Great*, Stanford, Stanford University Press, 1971.
- Guépin A., *Saint Josaphat, archevêque de Polock, martyr de l'unité catholique, et l'Église grecque unie en Pologne*, Poitiers, Henri Oudin Librairie, 1874.
- Himka J.P., *Religion and nationality in western Ukraine: the Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia 1867-1900*, Montreal, McGill-Queen's University Press, 1999.

- Hodana T., *Najnowsze spory o autentyczność „Słowa o wyprawie Igora”*, „Przegląd Ruscystyczny” 2011, nr 3.
- Jozafat Kuncewicz, [w:] *Wikipedia. Wolna Encyklopedia*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Jozafat_Kuncewicz [dostęp: 28.06.2017].
- Kempa T., *Nieznany list wojewody witebskiego Jana Zawiszy do arcybiskupa Jozafata Kuncewicza. przyczynek do wyjaśnienia przyczyn zabójstwa arcybiskupa połockiego*, [w:] *Kamunikat. net.iig.pl*, http://kamunikat.net.iig.pl/www/czasopisy/bzh/15/15kryn_kempa.htm [dostęp: 28.06.2017].
- Koperek S., *Dom Prosper Guéranger, inspirator życia duchowego pierwszych zmarłychwstańców*, „Zeszyty Historyczno-Teologiczne” 1999, r. 5, nr 4-5, ss. 19-28.
- Kopij M., *Św. Jozafat Kuncewicz, biskup i męczennik*, 12 listopad 2005, [w:] *Malach.org*, <http://www.malach.org/article.php/Jozafat-Kuncewicz/print> [dostęp: 28.06.2017].
- Ławreszuk M., *W poszukiwaniu męczeństwa. Analiza prawosławnych tekstów liturgicznych*, „ELPIS” 2015, nr 17, ss. 31-36. DOI: 10.15290/elpis.2015.17.04.
- Morawiec N., *Andrzej Murawjow i oberprokuratorowska wizja unii brzeskiej*, [w:] *Kościół grekokatolicki na Warmii i Mazurach. Wobec doświadczeń przeszłości i przemian społeczno-politycznych w Polsce*, red. M. Melnyk, Olsztyn, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2006, ss. 17-30.
- Morawiec N., *Between the royal throne and the royal doors. Missionary activity of the Russian Orthodox Church in the synodal period and the historiography of the so-called learned monks*, [w:] *Boym et cetera*, red. A.W. Mikołajczak, M. Miazek-Męczyńska, R. Dymczyk, Poznań, Humanistic and Interdisciplinary Research Group AMU, 2015, ss. 147-174.
- Morawiec N., *Dekonstrukcja ruskości? „Litewska cerkiewna unia”. Mikołaj Kojalowicz a metafora zjednoczenia*, [w:] *W poszukiwaniu tożsamości. Język. Religia. Tożsamość*, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska, Gorzów Wielkopolski, Wydawnictwo Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej, 2012, ss. 143-165.
- Morawiec N., *Dogmatization of Ruthenianism/Russicism. The metaphor of union in the historiography of the so-called “school of Mikhail Koyalovich”*, [w:] *Crossroads. From Rus’ to...*, red. R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec, Częstochowa, Humań, Poznań, Solaris, 2015, ss. 103-123.
- Morawiec N., *Historiografia jako element kształtowania unickiej tożsamości. Unia i unicy w twórczości historycznej Józefa Siemaszki*, [w:] *Болховітіновский щорічник 2009*, red. В. Ластовский, Київ, НКТПКЗ, Фенікс, 2010, ss. 197-213.
- Morawiec N., *Historiografia synodalna, historiografia oberprokuratorowska, a metafora synodalności. Z badań nad prawosławną nauką historyczną okresu/ustroju synodalnego*, [w:] *Церква-наука-супільство: питання взаємодії. Матеріали*

- Дев'ятої Міжнародної наукової конференції (25-27 травня 2011р.)*, Київ, НКТПКЗ, 2011, ss. 124-133.
- Morawiec N., *Kozaczyzna a unia brzeska w pracy „Historia Cerkwi Ruskiej” arcybiskupa Filareta Gumilewskiego*, „Prace Naukowe WSP w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2003, t. 8, ss. 103-114.
- Morawiec N., *Paradygmaty cerkiewnej historiografii w praktyce badawczej (koniec XVIII–1917 r.)*, [w:] *Могілянські читання 2006: Збірник наукових праць. Доля музейних зібрань*, cz. 1, red. С. Кролевець; В. Колпакова, Київ, Фенікс, 2007, ss. 153-158.
- Piccin M., *La politica etno-confessionale zarista nel Regno di Polonia: la questione uniate di Cholm come esempio di nation-building russo (1831-1912). Tesi di dottorato*, Venezia Università Ca' Foscari, 2011.
- Siwicki P., *Święty Jozafat*, [w:] Unici.pl, <http://unici.pl/content/view/47.html> [dostęp: 28.06.2017].
- Sjemaska Josyf*, [w:] *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, http://www.bautz.de/bbkl/s/sjemaska_j.shtml [dostęp: 28.06.2017].
- Staliūnas D., *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam, New York, Rodopi, 2007, 465 ss.
- Tolstoy D., *Le Catholicisme Romain en Russie. Études historiques*, Paris, Dentu, t. 1: 1863, 490 ss.; t. 2: 1864, 532 ss.
- Weeks T.R., *Between Rome and Tsargrad: The Uniate Church in Imperial Russia*, [w:] *Of religion and empire: missions, conversion, and tolerance in Tsarist Russia*, red. R.P. Geraci, M. Khodarkovsky, Ithaca, Cornell University Press, 2001, ss. 70-91.
- Związek J., *Św. Jozafat Kuncewicz w polskim kaznodziejstwie katolickim*, [w:] *400-lecie Unii Brzeskiej. Tło polityczne, skutki społeczne i kulturalne*, red. A.J. Zakrzewski i J. Fałowski, Częstochowa, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1996, ss. 161-196.
- Żywot św. Jozafata Kuncewicza męczennika, arcybiskupa połockiego rit. gr. opowiedziany na tle historii kościoła ruskiego według dzieła O. Alfonsa Guépin, z przedmową H. Kalinki C. R.*, Lwów, Gubrynowicz-Schmidt, 1885, 439 ss.
- Алпатов М.А., *Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII – первая половина XIXв.)*, Москва, Наука, 1985, 270 ss.
- Бантши-Каменський Микола Микалайович*, [w:] *Українська Радянська Енциклопедія*, t. 1, red. М.П. Божан, Київ, УРЕ, 1959, 442 ss.
- Бантши-Каменский Николай Николаевич*, [w:] *Большая Советская Энциклопедия*, t. 2, red. А.М. Прожоров, Москва, Советская энциклопедия, 1970, 613 ss.

- Бантыш-Каменский Николай Николаевич*, [w:] *Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания*, t. 2, red. С.Н. Южаков, Санкт Петербург, „Просвещение”, 1900, ss. 550-551.
- Вишина Г.В., Незнамова С.П., Е. *Болховитинов как педагог и его вклад в развитие герменевтики XVIII – начала XIX века*, „Вестник Самарского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки” 2002, nr 1, ss. 202-216.
- Долбилов М.Д., *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва, Новое литературное обозрение, 2010, 1000 ss.
- Евгений, [w:] *Православная энциклопедия*, red. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла, Москва, Церковно-научный центр „Православная энциклопедия”, 2008, t. 17, ss. 63-68.
- Евгений (Болховитинов), *Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской Церкви*, Москва, АО „Русский двор”, 1995, 407 ss.
- Екатеринбургская епархия устроила скандал католикам: их святых сравнили с террористами Басаевым и Бараевым*, [w:] *Subscribe.Ru*, <http://subscribe.ru/archive/state.politics.terror/200607/27025032.html> [dostęp: 28.06.2017].
- Жизнеописание высокопреосвященного Макария (Булгакова), митрополита Московского и Коломенского*, [w:] Макарий (Булгаков), *История Русской Церкви*, ks. 1, red. С.А. Беляева, Москва, Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994, ss. 11-32.
- Заславский В., *Иосафат Кунцевич: мученик за единство Христовой Церкви*, [w:] *Православные католики Одессы*, <http://www.cerkva.od.ua/iосафат-кунцевич/646-546> [dostęp: 28.06.2017].
- Знаменский П.В., *История Русской Церкви (учебное руководство)*, Paris, Москва, Bibliotheque Slave de Paris, Крутицкое патриаршее подворье, 2000, 462 ss.
- Знаменский Петр Васильевич, [w:] *Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания*, t. 9, red. С.Н. Южаков, Санкт Петербург, „Просвещение”, 1902, ss. 687.
- Иннокентий (Смирнов), *Начертание церковной истории от библейских времен до XVIII века въ пользу духовнаго юношества*, t. 1-2, Санкт Петербург, Синодальная Типография, 1817, t. 1: 667 ss.; t. 2: 848 ss.
- Иосафат (в миру Иоанн Кунцевич), [w:] *Rulex.ru*, <http://www.rulex.ru/01090509.htm> [dostęp: 28.06.2017].
- Иосафат Кунцевич, 12.12.02 Католики обеих обрядов вместе с филаретобцами отметили годовщину памяти фанатика-изувера униатского епископа*

- Иосафата Кунцевича*, [w:] *Знаменитые противники братств*, <http://www.uic.nnov.ru/~dofa/pers/iosafat.htm> [dostęp: 28.06.2017].
- Иосафат (Кунцевич)*, [w:] *Википедия. Свободная энциклопедия*, [https://ru.wikipedia.org/wiki/Иосафат_\(Кунцевич\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Иосафат_(Кунцевич)) [dostęp: 28.06.2017].
- Историческое известие о возникшей въ Польше Унии с показанием начала и важнейших, в продолжение оной чрез два века приключений, паче же бывшем от Римлян и Униатов на благочестивыхъ тамошнихъ жителей гонении, по Высочайшему блаженныя памяти Императрицы Екатерины II, повелению, из хранящихся Гасударственной Коллегии Иностранных дел в Московском Архиве актов и разных исторических книг, действительным статским советником Николаем Бантышем-Каменским 1795 года собранное*, Москва, Синодальная Типография, 1805, 454 ss.
- Историческая сочинения о Малороссии и Малороссиянах Г.Ф. Миллера (...)*, Москва, Университетская типография, 1846, 92 ss.
- Иосафат Кунцэвич*, [w:] *Википедья. Свабодная энцыклапедья*, https://be.wikipedia.org/wiki/Иосафат_Кунцэвич [dostęp: 28.06.2017].
- Коялович М.О., *История русскаго самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям*, Санкт Петербург, Типография А.С. Суворина, 1901, 593 ss.
- Коялович М.О., *Литовская церковная уния*, t. 1, Санкт Петербург, Типография в Троицком переулке, 1859, 442 ss.
- Коялович Мих. Иосифов, [w:] *Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания*, t. 11, red. С.Н. Южаков, Санкт Петербург, Просвещение 1903, ss. 446.
- Коялович Михаил Иосифович, [w:] *Русский биографический словарь. Сетевая версия*, <http://kolibry.astroguru.com/01110249.htm> [dostęp: 28.06.2017].
- Коялович Михаил. Осипович, [w:] *Большая Советская Энциклопедия*, t. 13, red. А.М. Прожоров, Москва, Советская энциклопедия, 1973, ss. 308.
- Краткая церковная Российская история сочиненная Митрополитом Платоном*, t. 1-2, Москва, Синодальная Типография, 1823, t. 1: 396 ss., t. 2: 359 ss.
- Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России (...)* собраны и изданы в свет Васильем Рубаном, в Санкт-Петербурге 1773 г. (Підготовка до друку та коментар В.В. Кравченка), [w:] *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*, wyd. 3, Харків, Майдан, 2001, ss. 268-317.
- Кузоро К.А., „Духовный регламент” 1721 года: роль и значение изучения истории, [w:] *Православное наследие как источник духовного и общественного развития России. Материалы XXII-ых Духовно-исторических чтений*

- памяти святых равноапостольных Кирилла и Мефодия, Томск, НИТГУ, 2013, ss. 149-154.
- Лебедева Н.А., *Философская мысль русского духовенства в российском Просвещении: Автореферат диссертации канд. философ. наук*, Мурманск, МГТУ, 2003, 221 ss.
- Листовский И.С., *Филарет, архиепископ Чернигорский*, Чернигов, Типография Губернского Правления, 1894, 429 ss.
- Макарий (Булгаков), *История Русской Церкви 12 томов*, Санкт Петербург, Тип. Р. Голике, 1883.
- Макарий (Булгаков), *История Русской Церкви*, ks. 6, red. М.В. Дмитриев, Б.Н. Флоря, В.С. Шульгин, Москва, Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996, 798 ss.
- Макарий (Булгаков), *Православно-догматическое богословие*, t. 1, Санкт Петербург, Паломник, 1999, 598 ss.
- Макаров М.И., *Категория «добродетельная жизнь» в отечественной религиозно-педагогической литературе второй половины XIX – начала XX века*, „Вестник ПСТГУ IV: Педагогика. Психология” 2013, wyd. 4 (31), ss. 67-77.
- Матвеев А., *Витебская Православная Епархия*, [w:] Vitebsk. orthodoxy.ru, <http://www.vitebsk.orthodoxy.ru/history/index.shtml> [dostęp: 28.06.2017].
- Можаева Г.В., *Бантыш-Каменский Дмитрий Николаевич*, [w:] *Историки России. Биографии*, red. А.А. Чернобаев, Москва, Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001, ss. 122-131.
- Муравевъ А.Н., *История Российской Церкви*, Санкт Петербург, Типография Отд. Соб. Е.И.В. Канцелярии, 1845, 441 ss.
- Муравьев А.Н., *Письма о богослужении. Издание в двух томах*, t. 1, Москва, Русский Духовный Центр, 1993, 369 ss.
- Муравьев А.Н., *Слово кафолического православия римскому католицизму*, [w:] *Прибавления к Творениям св. Отцов*, Москва, Типография А. Семена, 1852, cz. 11, ks. 2, ss. 272-336.
- Пальмов И.С., *Памяти Михаила Иосифовича Кояловича*, [w:] М.О. Коялович, *История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям*, Санкт Петербург, Типография А.С. Суворина, 1901, ss. XI-XXXVI.
- Раев М., *Соблазны и разрывы: Георгий Флоровский как историк русской мысли*, [w:] *Георгий Флоровский: священнослужитель, богослов, философ*, red. Ю.П. Сенокосова, Москва, Прогресс, 1995, ss. 241-306.
- Свердлов М.Б., *Екатерина II как историк*, „Вестник Ленинградского гос. ун-та им. А.С. Пушкина: Научный журнал”, t. 4: История, 2014, nr 3, ss. 53-65.

- Семашко Иосиф, [w:] *Русский биографический словарь. Сетевая версия*, <http://kolibry.astroguru.com/01180714.htm> [dostęp: 28.06.2017].
- Солнцев Н.И., *Историческая концепция архиепископа Черниговского Филарета (Гумилевского) в работе «История русской церкви»*, „Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия: История” 2003, wyd. 1 (3), ss. 154-161.
- Соловьев И., *Профессор П.В. Знаменский как историк Русской Церкви*, [w:] П.В. Знаменский, *История русской церкви (учебное руководство)*, Paris, Москва, Bibliotheque Slave de Paris, Крутицкое патриаршее подворье, 2000, ss. 3-9.
- Таирова-Яковлева Т.Г., *Проект издания описи Малороссийского приказа*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” 2013, nr 1, январь – июнь, ss. 169-173.
- Теплова В.А., *М.О. Коялович и русская православная историография*, [w:] М.О. Коялович, *История воссоединения западнорусских униатов старых времен (до 1800 г.)*, Минск, Лучи Софии, 1999, ss. 385-395.
- Федотова М.А., *Житие святого Димитрия Ростовского (тезисы доклада)*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики” 2007, nr 3 (29), ss. 114-115.
- Филарет (архиеп.), *История Русской Церкви в пяти периодах*, Сретенский монастырь 2001, 840 ss.
- Филарет (Дроздов), *Начертание церковно-библейской истории*, Санкт Петербург, Синодальная Типография, 1816, 498 ss.
- Филарет (Гумилевский), *Русские святые, чтимые всей Церковью или местно: Опыт описания жизни их*, изд. 2, Чернигов, Типография ильинского монастыря, 1865, 612 ss.
- Флоря Б.Н., *Митрополит Макарий как историк Западнорусской Церкви*, [w:] Макарий (Булгаков), *История Русской Церкви*, ks. 5, red. Б.Н. Флоря, Москва, Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996, ss. 5-18.
- Харлампович К.В., *Историк-художник П.В. Знаменский*, Москва, [б.и.], 1917 Отд. отт. из „Известий Сев.-Вост. А. и Э. ин-та”, t. 1, ss. 60-105.
- Хондзинский П. В., *Теология счастья*, „Вестник ПСТГУ” 2014, (51), ss. 23-35.
- Хотеенков В., *Граф Д.А. Толстой – „лжегосударственный человек”*, „Высшее образование в России” 1996, nr 4, ss. 130-148.
- Хохлова Н., *А. Н. Муравьев*, [w:] *Русские писатели 1800-1917. Биографический словарь*, t. 4, red. П.А. Николаев, Москва, Большая российская энциклопедия, 1999, ss. 156-160.
- Шаховской Д.М., *Митрополит Макарий как церковный мыслитель и историк*, [w:] Макарий (Булгаков), *История Русской Церкви*, ks. 7, red. Д.Ф. Полознев,

- С.Г. Яковенко, Москва, Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996, ss. 7-14.
- Шевкун П.В., *Ликвидация брестской унии: коммуникативный аспект*, „Научные Ведомости Белгородского государственного университета”, 2016, nr 22(243), вып. 40, ss. 117-123.
- Яценко Б., „Слово о полку Игоревім” та його доба: (Комплексне дослідження), Київ 2000, <http://litopys.org.ua/slovoyan/yatzenko1.htm> [dostęp: 28.06.2017].

References

- Alpatov M.A., *Russkaia istoricheskaia mysl' i Zapadnaia Evropa (XVIII – pervaiia polovina XIX v.)* [Russian Historical Thought and Western Europe (18th – First Half of the 19th Century)], Moscow, Nauka, 1985.
- Bantish-Kamens'kii Mikola Mikalaiovich*, [in:] M.P. Bozhana (Ed.), *Ukraïns'ka Radians'ka Entsiklopediia*, [Ukrainian Soviet Encyclopaedia], vol. 1, Kiiv, URE, 1959, p. 442.
- Bantysh-Kamenskii” Nikolai Nikolaevich*, [in:] A.M. Prozhorova (Ed.), *Bol'shaia Sovetskaia Entsiklopediia* [Great Soviet Encyclopaedia], vol. 2, Moscow “Sov. Entsiklopediia”, 1970, p. 613.
- Bantysh-Kamenskii” Nikolai Nikolaevich*, [in:] S.N. Iuzhakova (Ed.), *Bol'shaia Entsiklopediia. Slovar' obshchedostupnykh svedenii po vsem otrasliam znaniia* [Great Encyclopaedia. Dictionary of Widely Available Terms in all Branches of Knowledge], vol. 2, St. Petersburg, “Prosveshchenie”, 1900, pp. 550-551.
- Cholewa M., *Мęczeństwo formą samobójstwa?* [Martyrdom as a Form of Suicide?] “Polonia Sacra”, [“Polonia Sacra”], XVI (XXXIV) 2012, no. 30 (74), pp. 91-109.
- Chotkowski W., *Dzieje zniszczenia Unii na Białorusi i Litwie w świetle “Pamiętników” Siemaszki* [History of Destruction of the Union in Belarus and Lithuania in the Light of Siemaszko's “Diaries”], Kraków, Spółka Wydawnicza Polska, 1898.
- Cracraft J., *The Church Reform of Peter the Great*, Stanford, Stanford University Press, 1971.
- Dolbilov M.D., *Russkii kraj, chuzhaia vera: Etnokonfessional'naiia politika imperii v Litve i Belorussii pri Aleksandre II* [Russian Country, Foreign Faith: Ethno-Confessional Policy of the Empire in Lithuania and Belarus During the Reign of Alexander II], Moscow, Novoe literaturnoe obozrenie, 2010, 1000 pp.
- Ekaterinburgskaia eparkhiia ustroila skandal katolikam: ikh sviatykh spravnil s terroristami Basaevym i Baraevym* [The Diocese of Yekaterinburg Organized Scandal for Catholics: Their Saints Were Compared to the Terrorists Basayev

- and Barayev], [in:] *Subscribe.Ru*, Available at: <http://subscribe.ru/archive/state.politics.terror/200607/27025032.html> [accessed: 28.06.2017].
- Evgenii (Bolkhovitinov), *Slovar' istoricheskii o byvshikh v Rossii pisateliakh dukhovnogo china Greko-Rossiiskoi Tserkvi* [Historical Dictionary of Past Clergymen Writers of the Greek-Russian Church in Russia], Moscow, AO "Russkii dvor", 1995, 407 pp.
- Evgenii, [in:] *Pravoslavnaia entsiklopediia*, ed. Patriarkha Moskovskogo i vseia Rusi Kirilla [Russian Orthodox Encyclopaedia, ed. Patriarch of Moscow and all Rus' Cyril], Moscow, Tserkovno-nauchnyi tsentr "Pravoslavnaia entsiklopediia", 2008, vol. 17, pp. 63-68.
- Fedotova M. A., *Zhitie sviatogo Dimitriia Rostovskogo (tezisy doklada)* [Life of St. Dimitry of Rostov (lecture points)], "Drevniaia Rus'. Voprosy medievistiki" [Old Russia. Questions of Medieval Studies] 2007, no. 3 (29), pp. 114-115.
- Filaret (apkhiep.), *Istoriia Russkoi Tserkvi v piati periodakh* [History of the Russian Church in five periods], Sretenskii monastyr' 2001, 840 p.
- Filaret (Drozdov), *Nachertanie tserkovno-bibleiskoi istorii* [Inscription Church-Biblical History], St. Petersburg, Sinodal'naia Tipografiia, 1816, 498 pp.
- Filaret (Gumilevskii), *Russkie sviatye, chtimye vsei Tserkov'iu ili mestno: Opyt opisaniiia zhizni ikh* [Russian Saints Worshipped in the Whole Church or Locally: Description of Their Paths of Life], 2nd ed., Chernigov, v tipografii il'inskogo monastyria, 1865, 612 pp.
- Floria B.N., *Mitropolit Makarii kak istorik Zapadnorusskoi Tserkvi* [Metropolitan Makary as a Historian of the Western Russian Orthodox Church], [in:] B.N. Floria (Ed.), Makarii (Bulgakov), *Istoriia Russkoi Tserkvi* [History of the Russian Church], vol. 5, Moskva, Izdatel'stvo Spaso-Preobrazhenskogo Valaamskogo monastyria, 1996, pp. 5-18.
- Guépin A., *Saint Josaphat, archevêque de Polock, martyr de l'unité catholique, et l'Église grecque unie en Pologne* [Saint Josaphat, Archbishop of Polotsk, Uniate Martyr for the Unity of the Catholic and Orthodox Churches in Poland], Poitiers, Henri Oudin Librairie, 1874, 439 pp.
- Himka J.P., *Religion and nationality in western Ukraine: the Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia 1867-1900*, Montreal, McGill-Queen's University Press, 1999, 236 pp.
- Hodana T., *Najnowsze spory o autentyczność "Słowa o wyprawie Igora"*, [The Latest Disputes About the Authenticity of "The Tale of Igor's Campaign"], "Przeegląd Rusycystyczny" [Russian Studies Review] 2011, no. 3.
- Iasafat Kuntsevich, [in:] *Vikipediya. Svobodnaia entsyklapediia* [Wikipedia. The Free Encyclopedia], Available at: https://be.wikipedia.org/wiki/Iasafat_Kuntsevich [accessed: 28.06.2017].

- Iatsenko B., “*Slovo o polku Igorevim*” ta iogo doba: (Kompleksne doslidzhennia) [“The Tale of Igor’s Campaign” and Its Time (comprehensive study)], Kiiiv 2000, Available at: <http://litopys.org.ua/slovoyan/yatzenko1.htm> [accessed: 28.06.2017].
- Innokentii (Smirnov), *Nachertanie tserkovnoi istorii ot bibleiskikh vremen do XVIII veka v pol’zu dukhovnago iunoshestva* [An Outline of the History of Church from Biblical Times to the 18th Century for Young Clergy], vol. 1-2, St. Petersburg, Sinodal’naia Tipografiia, 1817; vol. 1: 667 pp., vol. 2: 848 pp.
- Iosafat (Kuntsevich)*, [in:] *Vikipediia. Svobodnaia entsiklopediia* [Wikipedia. The Free Encyclopedia], Available at: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Iosafat_\(Kuntsevich\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Iosafat_(Kuntsevich)) [accessed: 28.06.2017].
- Iosafat (v miru Ioann Kuntsevich)*, [in:] Rulex.ru, <http://www.rulex.ru/01090509.htm> [accessed: 28.06.2017].
- Iosafat Kuntsevich, 12.12.02 Katoliki obeikh obriadov vmeste c filaretobtsami otmetili godovshchinu pamiati fanatika-izuvera uniatskogo episkopa Iosafata Kuntsevicha* [Iosafat Kuntsevich, 12.12.2002 Catholics of Both Rites Celebrated Together with Filaretists the Anniversary of the Memory of the Fanatic Uniate Bishop, Iosafat Kuntsevich, [in:] *Znamenitye protivniki bratstv* [Famous Enemies of Brotherhoods], Available at: <http://www.uic.nnov.ru/~dofa/pers/iosafat.htm> [accessed: 28.06.2017].
- Istoricheskoe izvestie o voznikshei v Pol’she Unii s (...) Nikolaem Bantyshe-Kamenskim*” 1795 goda sobrannoe [Historical Information About the Union Established in Poland, compiled by Nikolai Bantyshe-Kamenski], Moscow, Sinodal’naia Tipografiia, 1805, 454 pp.
- Istoricheskiia sochineniia o Malorossii i Malorossiianakh G.F. Millera (...)* [Historical Stories About Little Russia and Little Russians (...), by G.F. Miller], Moscow, Universitetskaia Tipografiia, 1846, 92 pp.
- Jozafat Kuncewicz* [Josaphat Kuntsevych], [in:] *Wikipedia. Wolna Encyklopedia* [Wikipedia. The Free Encyclopedia], Available at: https://pl.wikipedia.org/wiki/Jozafat_Kuncewicz [accessed: 28.06.2017].
- Kempa T., *Nieznany list wojewody witebskiego Jana Zawiszy do arcybiskupa Jozafata Kuncewicza. przyczynek do wyjaśnienia przyczyn zabójstwa arcybiskupa polockiego* [An Unknown Letter of Jan Zawisza, Voivode of Vitebsk, to Archbishop Josaphat Kuntsevych. Contribution to Elucidation of Causes of the Murder of the Archbishop of Polotsk], [in:] *Kamunikat. net.iig.pl*, Available at: http://kamunikat.net.iig.pl/www/czasopisy/bzh/15/15kryn_kempa.htm [accessed: 28.06.2017].
- Kharlampovich K.V., *Istoriik-khudozhnik P.V. Znamenskii* [Historian artist P.V. Znamensky], vol. 1, Moskva, Otd. ott. iz “Izvestii Sev.-Vost. A. i E. in-ta”, 1917, pp. 60-105.

- Khokhlova N., *A. N. Murav'ev*, [in:] P.A. Nikolaev (Ed.), *Russkie pisateli 1800-1917. Biograficheskii slovar'* [Russian writers 1800-1917. Biographical dictionary], vol. 4, Moscow, Bol'shaia rossiiskaia entsiklopediia, 1999, pp. 156-160.
- Khondzinskii P.V., *Teologiia schast'ia* [Theology of Happiness], Vestnik PSTGU [PSTGU Journal], 2014, vol 1:1(51), pp. 23-35
- Khoteenkov V., *Graf D.A. Tolstoi – "Izhegosudarstvennyi chelovek"* [Count D.A. Tolstoy – "false state man"], "Vysshee obrazovanie v Rossii" [Higher education in Russia], 1996, no. 4, pp. 130-148.
- Koialovich M.O., *Litovskaia tserkovnaia uniiia* [Lithuanian Church Union], vol. 1, St. Petersburg, Tipografiia v Troitskom pereulok, 1859, 442 pp.
- Koialovich Mikh. Iocifov, [in:] S.N. Iuzhakov (Ed.), *Bol'shaia Entsiklopediia. Slovar' obshchedostupnykh svedenii po vsem otrasliam znaniia* [Great Encyclopaedia. Dictionary of Widely Available Terms in all Branches of Knowledge], vol. 11, St. Petersburg, "Prosveshchenie" 1903, p. 446.
- Koialovich Mikhail Iosifovich, [in:] *Russkii biograficheskii slovar' . Setevaia versiia* [Russian biographical dictionary. Network version], Available at: [http:// kolibry.astroguru.com/01110249.htm](http://kolibry.astroguru.com/01110249.htm) [accessed: 28.06. 2017].
- Koialovich Mikhail. Ocipovich, [in:] A.M. Prozhorov, *Bol'shaia Sovetskaia Entsiklopediia* [Great Soviet Encyclopaedia], vol. 13, Moscow, Sov. Entsiklopediia, 1973, p. 308.
- Koialovich" M.O., *Istoriia russkago samosoznaniia po istoricheskim pamiatnikam i nauchnym sochineniiam* [History of the Russian Self-Awareness in Historical Memorabilia and Academic Papers], St. Petersburg, Tipografiia A.C. Cuvorina, 1901, 593 pp.
- Koperek S., *Dom Prosper Guéranger, inspirator życia duchowego pierwszych zmartwychwstańców* [Dom Prosper Guéranger, an Initiator of Spiritual Life of the First Resurrectionists], "Zeszyty Historyczno-Teologiczne" [Historical and Theological Notebooks] 1999, no 4-5(5), pp. 19-28.
- Kopij M., *Św. Jozafat Kuncewicz, biskup i męczennik*, 12 listopad 2005 [St. Josaphat, Bishop and Martyr, 12 November 2005], [in:] Malach.org, Available at: [http:// www.malach.org/article.php/Jozafat-Kuncewicz/print](http://www.malach.org/article.php/Jozafat-Kuncewicz/print) [accessed: 28.06.2017].
- Kratkaia tserkovnaia Rossiiskaia istoriia sochinennaia Mitropolitom Platonom [Short Russian Church History Written by the Metropolitan Platon], vol. 1-2, Moscow, Sinodal'naia Tipografiia, 1823, vol. 1: 396 pp., vol. 2: 359 pp.
- Kratkie geograficheskie, politicheskie i istoricheskie izvestiia o Maloi Rossii (...) sobrany i izdany vsvet Vasil'em Rubanom, v Sant-Peterburge 1773 g. (Pidgotovka do druku ta komentar V. V. Kravchenka) [Short Geographical, Political and Historical Information About Little Russia (...) collected and published by Vasyl Ruban in Petersburg in 1773 (preparation for publication and remarks by W.W.

- Kravchenka)], [in:] *Skhid-Zakhid: Istoriko-kul'turologichnii zbirnik* [East-West. Historical and Cultural Collection], 3rd ed., Kharkiv, Maidan, 2001, pp. 268-317.
- Kuzoro K.A., “*Dukhovnyi reglament*” 1721 goda: rol' i znachenie izucheniia istorii [“Spiritual Rules” 1721: the Role and Importance of the Study of History], [in:] *Pravoslavnoe nasledie kak istochnik dukhovnogo i obshchestvennogo razvitiia Rossii. Materialy XXII-ykh Dukhovno-istoricheskikh chtenii pamiati sviatykh ravnoapostol'nykh Kirilla i Mefodiia* [Russian Orthodox Heritage as a Source of Spiritual and Social Development of Russia. Materials of XXII Spiritual and Historical Lectures to the Memory of Saints Cyril and Methodius], Tomsk, NIT-GU, 2013, pp. 149-154.
- Lebedeva N.A., *Filosofskaia mysl' russkogo dukhovenstva v rossiiskom Prosveshchenii: Avtoreferat dissertatsii kand. filosof. Nauk* [Philosophical Thought of Russian Clergy in Russian Enlightenment; first-person narrative summary of the doctoral dissertation], Murmansk, MGTU, 2003, 221 pp.
- Listovskii I.S., *Filaret, arkhiepiscope Chernigorskii* [Philaret, Archbishop of Chernigorsk], Chernigov, Tipografiia Gubernskago Pravleniia, 1894, 429 pp.
- Ławreszuk M., *W poszukiwaniu męczeństwa. Analiza prawosławnych tekstów liturgicznych* [Search for Martyrdom. Analysis of Orthodox Liturgical], “ELPIS” [ELPIS] 2015, no. 17, pp. 31-36. DOI: 10.15290/elpis.2015.17.04
- Makarii (Bulgakov), *Istoriia Russkoi Tserkvi* [History of the Russian Orthodox Church], M.V. Dmitriev, B.N. Floria, V.S. Shul'gin (Eds.), vol. 6, Moscow, Izdatel'stvo Spaso-Preobrazhenskogo Valaamskogo monastiria, 1996, 798 pp.
- Makarii (Bulgakov), *Istoriia Russkoi Tserkvi 12 tomov* [History of the Russian Orthodox Church in 12 volumes], St. Petersburg, Tip. R. Golike, 1883.
- Makarii (Bulgakov), *Pravoslavno-dogmaticheskoe bogoslovie* [Orthodox dogmatic theology], vol. 1, St. Petersburg, Palomnik, 1999, 598 pp.
- Makarov M.I., *Kategoriia “dobrodetel'naia zhizn'” v otechestvennoi religiozno-pedagogicheskoi literature vtoroi poloviny XIX – nachala XX veka* [The Category of “Virtuous Life” in the Native Religious and Pedagogical Literature of the 2nd Half of the 19th – Early 20th Century], “Vestnik PSTGU IV: Pedagogika. Psikhologiiia” [PSTGU Bullet IV: Pedagogy, Psychology] 2013, no. 4 (31), pp. 67-77.
- Matveev A., *Vitebskaia Pravoslavnaia Eparkhiia* [Vitebsk Russian Orthodox Eparchy], [in:] Vitebsk. orthodoxy.ru, Available at: <http://www.vitebsk.orthodoxy.ru/history/index.shtml> [accessed: 28.06.2017).
- Morawiec N., *Andrzej Murawjow i oberprokuratorska wizja unii brzeskiej* [Andrei Muraviov and the Chief Procurator's Vision of the Union of Brest], [in:] M. Melnyk (Ed.), *Kościół greckokatolicki na Warmii i Mazurach. Wobec doświadczeń przeszłości i przemian społeczno-politycznych w Polsce* [The Greek Catholic Church in Warmia and Mazuria. In the Face of Experiences and Socio-political Changes in Poland]

- Church in Warmia and Mazury. Facing Past Experience and Socio-Political Changes in Poland], Olsztyn, UWM, 2006, pp. 17-30.
- Morawiec N., *Between the royal throne and the royal doors. Missionary activity of the Russian Orthodox Church in the synodal period and the historiography of the so-called learned monks*, [in:] A.W. Mikołajczak, M. Miazek-Męczyńska, R. Dymczyk (Eds.), *Boym et cetera*, Poznań, Humanistic and Interdisciplinary Research Group AMU, 2015, pp. 147-174.
- Morawiec N., *Dekonstrukcja ruskości? „Litewska cerkiewna unia”*. *Mikołaj Kojalowicz a metafora zjednoczenia* [Deconstruction of Ruthenianism? “The Lithuanian Church Union”. Mikhail Koyalovich and the Metaphor of the Union], [in:] G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska (Eds.), *W poszukiwaniu tożsamości. Język. Religia. Tożsamość* [In Search for Identity. Language. Religion. Identity], Wydawnictwo Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej, 2012, pp. 143-165.
- Morawiec N., *Dogmatization of Ruthenianism/Russicism. The metaphor of union in the historiography of the so-called “school of Mikhail Koyalovich”*, [in:] R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec (Eds.), *Crossroads. From Rus’ to...*, Częstochowa, Humań, Poznań, Solaris, 2015, pp. 103-123.
- Morawiec N., *Historiografia jako element kształtowania unickiej tożsamości. Unia i unicy w twórczości historycznej Józefa Siemaszki* [Historiography as an Element of Formation of Uniate Identity. The Union and Uniates in the Historical Works of Józef Siemaszko], [in:] B. Lastovskii (Ed.), *Bolkhovitinovskii shchorichnik 2009* [Bolkhovitinovsky Yearbook], Kiïv, HKТПІКЗ, Feniks, 2010, pp. 197-213.
- Morawiec N., *Historiografia synodalna, historiografia oberprokuratorowska, a metafora synodalności. Z badań nad prawosławną nauką historyczną okresu/ustroju synodalnego* [Synodal Historiography, Chief Procurator’s Historiography and the Metaphor of Synodality. From Studies in the Russian Orthodox Historiography of the Synodal Period/System], [in:] *Церква-наука-суспільство: питання взаємодії. Матеріали Дев’ятої Міжнародної наукової конференції (25-27 травня 2011р.)* [Orthodox Church – Studies – Society – Questions About Mutuality. Materials of the Ninth International Academic Conference 25th – 27th May, 2011)], Kiïv, HKТПІКЗ, 2011, pp. 124-133.
- Morawiec N., *Kozaczyzna a unia brzeska w pracy “Historia Cerkwi Ruskiej” arcybiskupa Filareta Gumilewskiego* [Cossacks and the Union of Brest in “The History of the Russian Church” by Archbishop Filaret Gumilevsky], “Prace Naukowe WSP w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” [Research Papers of the Higher Teacher Education School in Częstochowa. Historical Notebooks] 2003, vol. 8, pp. 103-114.
- Morawiec N., *Paradygmaty cerkiewnej historiografii w praktyce badawczej (koniec XVIII – 1917 r.)* [Paradigms of Russian Orthodox Historiography in Research

- Practice (End of the 18th Century – 1917)], [in:] S. Krolevets'; V. Kolpakova (Eds.), *Mogilians'ki chitannia 2006: Zbirnik naukovikh prats' . Dolia muzeinikh zibran'* [Mohylany Readings 2006. Collection of Academic Papers. Fates of Museum Collections], pt. 1, Kiiv, Feniks, 2007, pp. 153-158.
- Mozhaeva G.B., *Bantysh-Kamenskii Dmitrii Nikolaevich*, [in:] A.A. Chernobaev (Ed.), *Istoriki Rossii. Biografii* [Historians of Russia. Biographies], Moscow, Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia (ROSSPEN), 2001, pp. 122-131.
- Muravev A.N., *Istorija Rossijskoj Cerkvi* [History of the Russian Church], St. Petersburg, Tipografiia Otd. Sob. E.I.B. Kanceljarii, 1845, 441 pp.
- Murav'ev A.N., *Pis'ma o bogoslužhenii. Izdanie v dvukh tomakh* [Writings on Devotion in two volumes], vol. 1, Moscow, Russkii Dukhovnyi Tsent, 1993, 369 pp.
- Murav'ev A.N., *Slovo kafolicheskogo pravoslaviia rimskomu katolichestvu* [A Word of the Orthodox Catholic Church to the Roman Catholic Church], [in:] *Pribavleniia k Tvoreniiam sv. Ottsov* [Annex to the Works of the Holy Fathers], Moskva, Tipografiia A. Semena, 1852, vol. 11, no. 2, pp. 272-336.
- Pal'mov I.S., *Pamiati Mikhaïla Iosifovicha Koialovicha* [In Memory of Mikhail Iosifovich Koialovich], [in:] M.O. Koialovich, *Istoriia russkogo samosoznaniia po istoricheskim pamiatnkam i nauchnym sochineniiam* [M.O. Koialovich, History of Russian Self-Consciousness on Historical Sites and Scientific Writings], St. Petersburg, Tipografiia A.C. Cuvorina, 1901, pp. XI-XXXVI.
- Piccin M., *La politica etno-confessionale zarista nel Regno di Polonia: la questione uniate di Cholm come esempio di nation-building russo (1831-1912). Tesi di dottorato* [Tsarist Ethno-Confessional Policy in the Kingdom of Poland: the Uniates of Chelm as an Example of the Russian Nation-Building (1831-1912). Doctoral dissertation], Venezia Università Ca' Foscari 2011, 367 pp.
- Raev M., *Soblazny i razryvy: Georgii Florovskii kak istorik russkoi myšli* [Temptations and Spurts: George Florovsky as a Historian of the Russian Thought], [in:] Iu.P. Cenokosova (Ed.), *Georgii Florovskii: sviashchennosluzhitel', bogoslov, filosof* [George Florovsky: Clergyman, Theologian, Philosopher], Moskva, Progress, 1995, pp. 241-306.
- Semashko Iosif* [Semashko Iosif], [in:] *Russkii biograficheskii slovar' . Setevaia versiia* [Russian biographical dictionary. Network version], Available at: <http://kollybry.astroguru.com/01180714.htm> [accessed: 28.06. 2017].
- Shakhovskoi D.M., *Mitropolit Makarii kak tserkvnyi myslitel' i istorik* [Metropolitan Macarius as a church thinker and historian], [in:] D.F. Poloznev, S.G. Iakovenko (Ed.), *Makarii (Bulgakov), Istoriia Russkoi Tserkvi* [History of the Russian Church], vol. 7, Moskva, Izdatel'stvo Spaso-Preobrazhenskogo Valaamskogo monastyria, 1996, pp. 7-14.

- Shevkun P.V., *Likvidatsiia brestskoi unii: kommunikativnyi aspekt* [Abolition of the Union of Brest: Communication Aspect], “Nauchnye Vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta” [Scientific Journal of Belgorod State University] 2016, no. 22(243), vol. 40, pp. 117-123.
- Siwicki P., *Święty Jozafat* [Saint Josaphat], [in:] Unici.pl, Available at: <http://unici.pl/content/view/47.html> [accessed: 28.06.2017].
- Sjemaska Josyf*, [w:] *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* [Biographical and Bibliographic Church Lexicon], Available at: http://www.bautz.de/bbkl/s/sjemaska_j.shtml [accessed: 28.06.2017].
- Solntsev N.I., *Istoricheskaiia kontseptsiiia arkhiepiskopa Chernigovskogo Filareta (Gumilevskogo) v rabote “Istoriia russkoi tserkvi”* [Historical Conception of Filaret (Gumilevsky), Archbishop of Chernigov in “The History of the Russian Church”], “Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo [Bulletin of the Lobachevsky University of Nizhny Novgorod], Seriiia Istoriia, 2003, vol. 1 (3), pp. 154-161.
- Solov’ev I., *Professor P. V. Znamenskii kak istorik Russkoi Tserkvi* [Professor P. Znamensky as a Historian of the Russian Orthodox Church], [in:] P.V. Znamenskii, *Istoriia russkoi tserkvi (uchebnoe rukovodstvo)* [P.W. Znamensky, The History of the Russian Orthodox Church (textbook)], Paris, Moscow, Bibliotheque Slave de Paris, Krutitskoe patriarshee podvor’e, 2000, pp. 3-9.
- Staliūnas D., *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam, New York, Rodopi, 2007, 465 pp.
- Sverdlov M.B., *Ekaterina II kak istorik* [Catherine II as a Historian], “Vestnik Leningradskogo gos. un-ta im. A.S. Pushkina: Nauchnyi zhurnal” [Bulletin of the Pushkin Leningrad State University: Academic Journal], vol. 4: Istoriia, 2014, no. 3, pp. 53-65.
- Tairova-Iakovleva T.G., *Proekt izdaniia opisi Malorossiiskogo prikaza* [Draft of publication of description of the Little Russia Prikaz], “Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” [Petersburg Slavonic and Balcan Studies] 2013, no. 1, pp. 169-173.
- Teplova V.A., *M.O. Koialovich i russkaia pravoslavnaia istoriografiia* [M.O. Koyalovich and Russian Orthodox Historiography], [in:] M.O. Koialovich, *Istoriia vossoedineniia zapadnorusskikh uniatov starykh vremen (do 1800g.)* [M.O. Koyalovich, History of the Union of Western Russian Uniates of Old Times (until 1800)], Minsk, Luchi Sofii, 1999, pp. 385-395.
- Tolstoy D., *Le Catholicisme Romain en Russie. Études historiques* [Roman Catholicism in Russia. Historical Studies], Paris, Dentu, vol. 1, 1863, 490 pp., vol. 2, 1864, 532 pp.

- Vishina G.V., Neznamova S.P., *E. Bolkhovitinov kak pedagog i ego vklad v razvitie germenevtiki XVIII – nachala XIX veka* [E. Bolkhovitinov as a Pedagogue and His Contribution to the Development of Hermeneutics of the 18th to the Early 19th Century], "Vestnik Samarskogo Gosudarstvennogo Universiteta" [Bulletin of Samara State University], Serii "Gumanitarnye Nauki" 2002, no. 1, pp. 202-216.
- Weeks T.R., *Between Rome and Tsargrad: The Uniate Church in Imperial Russia*, [in:] R.P. Geraci, M. Khodarkovsky (Eds.), *Of religion and empire: missions, conversion, and tolerance in Tsarist Russia*, Ithaca, Cornell University Press, 2001, pp. 70-91.
- Zaslavskii V., *Iosafat Kuntsevich: muchenik za edinstvo Khristovoi Tserkvi* [Iosafat Kuntsevich: Martyr for the Unity of the Church of Christ], [in:] *Pravoslavnye katoliki Odessy* [Orthodox Catholics in Odessa], Available at: <http://www.cerkva.od.ua/iosafat-kuntsevich/646-546> [accessed: 28.06. 2017].
- Zhizneopisanie vysokopresviashchennogo Makarii (Bulgakova), mitropolita Moskovskogo i Kolomenskogo* [Life of the Reverend Makarii Bulgakov, the Metropolitan of Moscow and Kolomna], [in:] C.A. Beliaeva (Ed.), *Makarii (Bulgakov), Istoriiia Russkoi Tserkvi* [History of the Russian Church], vol. 1, Moscow, Izdatel'stvo Spaso-Preobrazhenskogo Valaamskogo monastyr'ia, 1994, pp. 11-32.
- Znamenskii P.V., *Istoriiia Russkoi Tserkvi (uchebnoe rukovodstvo)* [History of the Russian Orthodox Church (textbook)], Paris, Moscow, Bibliotheque Slave de Paris, Krutitskoe patriarshee podvor'e, 2000, 462 pp.
- Znamenskii Petr Vasil'evich*, [in:] S.N. Iuzhakova (Ed.), *Bol'shaia Entsiklopediia. Slovar' obshchedostupnykh svedenii po vsem otrasliam znaniia* [Great Encyclopaedia. Dictionary of Widely Available Terms in all Branches of Knowledge], vol. 9, St. Petersburg, Prosveshchenie, 1902, pp. 687.
- Związek J., *Św. Jozafat Kuncewicz w polskim kaznodziejstwie katolickim* [St. Josaphat Kuntsevich in Polish Catholic Preaching], [in:] A.J. Zakrzewski i J. Fałowski (Eds.), *400-lecie Unii Brzeskiej. Tło polityczne, skutki społeczne i kulturalne* [4th Centenary of the Union of Brest. Political Background, Social and Cultural Impacts], Częstochowa, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1996, pp. 161-196.
- Żywot św. Jozafata Kuncewicza męczennika, arcybiskupa połockiego rit. gr. opowiedziany na tle historii kościoła ruskiego według dzieła O. Alfonsa Guépin, z przedmową H. Kalinki C. R.*, [Life of St. Josaphat Kuntsevich, Martyr, Greek Catholic Archbishop of Polotsk, Told on the Background of the History of the Ruthenian Church according to the Work of Fr. Alfons Guépin, with the Foreword by H. Kalinka CR], Lviv, Gubrynowicz-Schmidt, 1885, 439 pp.